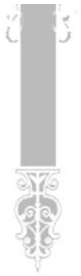

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	21
'Aho	Pulelulu, 21 Sune 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 21/2023 FAKATAHA

‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Pulelulu 21 Sune, 2023

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	<u>KOMITI KAKATO:</u> 4.1 Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga 2023/24 ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2023 - Lao Fika 8/2023 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga ngata ki he ‘aho 30 Sune 2024 • Fakamatala Patiseti 2023/2024 • Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungau Fakapule’anga 2023/2024 - 2025/2026
	4.2	Lipooti Fika 1/2023: Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga Fekau’aki mo e Lao ki he Fakahu Atu ‘a e Pa’anga 2023/2024 ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2023 (Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga 2023/24) [KUO TALI KE ALEA’I ‘A E NGAHI FAKATONUTONU FAKATAHA MO E PATISETI]
	4.3	Lipooti Fika 2/2023: Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga Fekau’aki mo e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2023/2024
Fika 05	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Ui ‘o e Fale.....	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Tokoni Sea	7
Liliu ki he taimi ngāue ‘a e Falé.....	8
Me’a Sea Komiti.....	9
Fakafehu’i Tongatapu 4 pē ne ‘omai ha fale’i mei he Poate Ma’u Mafai Vāhenga fekau’aki mo e fakalelei vāhenga Potungāue Polisi	9
Fai fengau’e’aki mo e Va’a Ma’u Mafai Vāhenga ka ko e Pule’anga pē ‘oku aofangatuku mo faitu’utu’uni.....	10
Kole ki he Pule’anga ke ‘omai fokotu’u mei he Va’a Mafai Vāhenga ‘enau fokotu’u fekau’aki mo e hiki vāhenga kau ngāue fakapule’anga.....	10
Tokanga ki he hā he Fakamatala Patiseti ‘e holoki ngaahi vāhenga he kaha’u kehe ia mei he fakahā Pule’anga ‘e vakai’i fakalelei’i vāhenga kau ngāue fakapule’anga.....	10
Fakamahino Pule’anga ‘uhinga holoki peseti ‘o e vāhenga ke a’usia taumu’a peseti ‘e 53 tokolahi kau ngāue fakapule’anga ‘i ha ngaue’anga	11
Tali Pule’anga ki he tokanga Tongatapu 5 ki he ngaahi pole faka’ekonomika ki he fonua he kaha’u ‘i he ngaahi liliu hoko hotau māmani	12
Tokanga Tongatapu 4 ki he tu’unga totonu ‘i ai Patiseti he ‘e ‘i ai efaingata’a ‘e hoko mai he kaha’u.....	13
Tokanga ki he ‘amanaki to’o ‘a e ngaahi tukuhau faka’atā he ngaahi koloa.....	13
Fakamahino Pule’anga ‘ikai to’o ‘a e ngaahi tukuhau faka’atā ki he sekitoa taautaha mo e ngaahi lolo ka hono vakai’i pē.....	14
Tui Pule’anga ko e vakai’i pē ‘o e ngaahi me’a’ofa faka’atā	17
Tokanga Tongatapu 4 ki he tu’unga totongi ngāue ‘a e Pule’anga tautefito ki he ngaahi koloa te’eki vakai’i ta’u 5 kuo hili.....	17
Fakamahino Pule’anga ‘ikai ha taumu’a ke hiki totongi ngāue Pule’anga kā ko hono vakai’i	18
Ngaahi koloa ‘oku ‘ikai ke tute he tafa’aki ngoue and toutai.....	22
Tokanga ki he fokotu’utu’u ngāue ‘ikonōmika e Pule’anga mo e vakai ki he kaha’u	27
Tokanga ki he Lao Tukuhau tali he 2002 he tukuhau me’a’ofa ke tokoni ki he langa faka’ekonomika	28
Tokanga ki he peseti 53 vahea he Patiseti ko e vāhenga kau ngāue fakapule’anga	29
Tokanga ‘oku toe hiki ki ‘olunga fe’amokaki Patiseti ‘a e Pule’anga.....	32
Fakatonutonu Pule’anga ko e fe’amokaki he Patiseti ‘oku holo fakahoa ki he patiseti lolotonga	33

Fakatonutonu Tongatapu 5 ki he lahi fakapa'anga e fe'amokaki he Patiseti	33
Tokanga ki he peseti 'e 27 'o e kakai e fonua 'oku masiva 'ango'ango.....	36
Fakatonutonu Pule'anga ki he lahi tu'unga 'i ai masiva 'ango'ango he fonuá	36
'UHINGA ki he tokoni Pule'anga ki he polokalama kai pongipongi ma'a e fānau ako	37
Fehu'ia fokotu'utu'u ngāue Pule'anga ki he ako tokamu'a 'a Niuafu'ou	38
Tali Pule'anga fekau'aki mo 'enau fokotu'utu'u ki he ako tokamu'a	38
Tokanga ki he tokolahi fānau ako 'oku 'ikai ma'u ako kae nofo pe 'i 'api.....	39
Fakama'ala'ala Pule'anga ko e ta'u ako fakatatau ki he Lao ko e ta'u 4-18.....	39
Fokotu'u Va'a Potungāue Ako ke muimui'i lahi nofo fānau mei he ako	39
Tokanga lahi ke holoki tu'unga fe'amokaki 'i ai e fonua.....	41
Māfana Ha'apai 13 kau hono kāinga he 'inasi 'i he Patiseti e Pule'anga	44
Poupou ki he Patiseti Pule'anga tautefito tokoni ki he ako	48
Fehu'ia pe 'oku tokoni'i fakafo'i'ulu Pule'anga e ako tokamu'a	50
Fokotu'u he Patiseti 23/24 ke hiki mei he \$50-\$200 tokoni fakafo'i 'ulu ki he ako tokamu'a	50
Tokanga 'Eua 11 ki he peseti 27 tokolahi fonua 'oku nau masiva	50
Fakama'ala'ala Palemia taumu'a Pule'anga ke fakasi'isi'i nofo masiva he fonuá	52
Tokanga 'Eua 11 ki ha founga fo'ou mo lelei ange ke tokoni'i ma'u'anga mo'ui e fonua	54
Vahevahe 'Eua 11 ki he langa fakalalakaka 'a Singapoa	59
Tokanga ka fai ha ngāue ki he fakalelei vāhenga ke 'inasi ai kau ngāue fakapule'anga kotoa	61
Fehu'ia Tongatapu 4 pe 'oku tohi'i he Fakamatala Patiseti e fakalelei vāhenga toenga ngaahi potungāue Pule'angá.....	63
Tui 'oku hoko talangāue kitu'a ke ne maumau'i founga hikihiki vāhenga Potungāue Polisi	70
Tui Palēmia 'i ai pē taimi fiema'u 'a e talangāue ange mei tu'a ki he ngāue Potungāue Polisi	71
Fehu'ia 'uhinga 'oku 'ai ke fakalelei'i pē potungāue 'e taha 'ene vāhenga kae toengá 'amui.....	72
Tokanga Tongatapu 4 pe na'e 'osi 'omai mei he Ma'u Mafai Vāhenga ha'anau fale'i he fakalelei vāhenga	73
Fakahā Tongatapu 4 makatu'unga 'ene hoha'a ki he lelei fakalukufua e fonua & 'i ai mo e lāunga.....	74
Poupou Palēmia ke mai lāunga 'oku fai ke fai ha sio ki ai.....	74
Tokanga ki he holo pa'anga tokoni mei he ngaahi hoa ngaue fakalalakaka.....	74

Tokanga ke 'inasi kau Tonga he ngaahi ngāue langa 'oku malava pe he kau Tonga he sekitoa taautaha.....	75
Tui tonu ke tau'atāina 'a e Pule'anga mei he mafai faitu'utu'uni ki he sivi mo tauhi Lao ki he Langa	76
Tokanga ke 'oua fakatokosi'i kau ngāue fakapule'anga koe'uhi ke a'usia peseti 53 pa'anga fakamole he vāhenga.....	76
Fakamālō'ia Pule'anga he fokotu'u fakakaukau ke faitokonia e masiva 'ango'ango	77
Poupou & fokotu'u ke tali Fakamatala Patiseti Pule'anga	77
Kelesi.....	78

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 21 Sune 2023

Taimi: 1020-1030 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e Tokoni Sea ‘a e Fale Alea.

‘Eiki Tokoni Sea: Kātaki kae hua mai ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki
Lotu

(Kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa ‘i hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

Mālō Kalake kātaki kae ui e Fale.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘a e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘a e Kakai kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni ‘aho Pulelulu 21 ‘o Sune 2023.

‘Eiki Tokoni Sea ‘a e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. Vātau Mefi Hui. Sea ko e taliui ē.

Poaki

Ko e poaki ‘oku poaki me’a tōmui mai e ‘Eiki Palēmia kei hoko atu e poaki folau ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ma’u mo e poaki ‘a Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili mei he ‘aho Monite ki he ‘aho ni, kei hoko atu e poaki folau ‘a Dulcie Elaine Tei ‘oku poaki mai mo Mo’ale Finau. Ko e ‘Eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali hono ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku ne me’a tōmui mai pē mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Tokoni Sea

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō Kalake, tapu mo e ‘afio ‘a e ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu ki he Hau ‘o e fonua Tupou VI tapu mo e Ta’ahine Kuini Kuini Nanasipau’u, tapu mo e Tama Pilinisi Kalauni kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Ha’a Moheofo, tapu ki he Hou’eiki ‘o e fonua kau tauhi fonua kae ‘uma’ā ‘a e tangata’i fonua mo e fefine’i fonua ‘o Tonga. Tau fakafeta’i kotoa pē he pongipongi ni kei lākoifie lelei pē ‘a e Hau ‘o e fonua kei vilingia pē fuka ‘i Palasi pea ‘oku kei toka lingolingo pē ‘a e melino he fonua, mālō mu’a ho’omou laumālie Tokoni Palēmia kae

‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, Hou’eiki Fakafofonga Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Hou’eiki ko ‘etau ‘asenita ngāue ena ki he pongipongi ni, ‘a ia ‘oku kei hoko atu pē ‘etau ngāue he Komiti Kakato, ka kimu’a ia ai kole pē ke ki’i ‘oatu pē fanga ki’i liliu ko eni ki he ‘etau taimi ngāue.

Liliu ki he taimi ngāue ‘a e Falé

Ne fai pē ki ai ‘a e feme’a’aki mo e Sea e Fale Alea koe’uhí ko e mahu’inga e ngaahi kaveinga ko eni ‘oku tau ...fekau’aki mo e Patiseti, ‘a ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e kole atu Hou’eiki ke ‘etau taimi ngāue ‘a ia ko eni ko e kamata eni ko ē ‘a ia na’a tau kamata ko eni he 10:00 te tau fononga ai pē ‘o a’u ki he 12:00. Te tau toki mālōlō ai pea ‘i he vaha’a taimi ko ia hangē pē ‘oku mou mea’i ‘oku maau pē ‘a ‘etau ngaahi naunau ki he ‘ilo tī mo e me’a. Ko ia ka ‘oku ‘i ai ha Mēmipa ‘oku fiema’u me’a atu pē ‘o ‘ai ha’o ipu tī ‘i he ‘etau palepale, ka ko e taimi tatau ‘oku ‘i ai pē mo e *speaker* ai ke ke kei lava pē ‘o muimui’i mai e feme’a’aki. Tatau pē mo e houa efiāfi ko ‘etau hū pē he 2:00 ‘o lele ai pē ‘o toki tuku ki he 4:00 taimi angamaheni. Ko e founga ia te tau lele atu ‘aki he toenga ‘o e uike ni pea mo e fononga atu ko eni taimi ko eni ‘e alea’i ai ‘a e Patiseti. Te tau lele’aki ‘a e founga ngāue ko ia pea toki ‘i ai ha liliu ‘e toe fakahoko atu.

Pea hangē pē Hou’eiki ko e ngaahi feme’a’aki ‘oku mou ‘osi mea’i kotoa pē ngaahi taimi ko eni, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia hangē ko e me’a ‘oku fa’a ‘ohake ‘ikai ha me’a ia ko e fakavavevave, kuo pau ke tau fononga lelei pē kitautolu ke ‘omai he Hou’eiki Mēmipa ‘enau ngaahi me’a kotoa pē ‘oku nau fiema’u ngaahi fokotu’u fakakaukau mo e hā fua ngaahi me’a ‘oku nau fiema’u fekau’aki mo e Patiseti. Pea te tau fononga atu pē kitautolu ia mou ‘osi mea’i pē ‘e moutolu ia pea ko e fatongia ia ‘a e motu’a ni pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ko hono faka’uto’uta atu ‘etau feme’a’aki ki hono tūkunga mo e taimi ngāue ke tau fononga ai.

Ko ia ko u fa’a lave atu he fakamalanga fekau’aki mo e taimi ‘ikai tuku ia ke mau faka’uto’uta atu ‘e mautolu mei heni pau ke fakahoko pē ngāue ‘a e Fale Alea ke ‘omai kakato e ngaahi me’a ‘oku fiema’u he Hou’eiki Mēmipa ‘aki ‘a e tataki he ‘Eiki Sea fakatatau ki he ‘etau Tohi Tu’utu’uni. Pea ko ia ‘a e fakahoko atu ‘etau ngāue pea mo e ki’i tokoni atu pē Hou’eiki ki he feme’a’aki mahino pē ‘oku tataki ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato ‘a e feme’a’aki mahu’inga ko eni fekau’aki mo e Patiseti pea ‘oku hangē pē ko eni ne tau kamata mai ‘aki mahino pē ‘etau tu’utu’uni ki he taimi ngāue ‘e Hou’eiki, pea hangē pē ko ē ‘oku fa’a tataki atu ‘aki he ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato ‘uhinga ‘oku miniti pē ‘e 10 ko ē ki he tokotaha kātaki pē Hou’eiki ko e ‘uhinga takitaha teuteu pē ‘ene...

<007>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Tokoni Sea : .. malanga ‘uluaki ‘ai e fo’i miniti ‘e 10 ‘a ia ko e ongo uasi ena he ongo tafa’aki. Ko e ‘uhinga ko ho’o malanga’i pē fo’i miniti ‘e 10 ko e a’u pē ki he me’a pea ke me’a pē ki he uasi pea ke fakamā’opo’opo e fo’i kongā ko iá kae hoko atu ha Mēmipa ‘e taha he ko e ‘osi pē ē toe vilo mai.

‘A ia ko e tokoni pē ia ke tafe lelei e ngaahi feme’a’aki. Ko ho’o ‘ai ho’o fo’i miniti ‘e 10 ‘a ē pē ko ē ‘oku fa’a tataki atu ‘e he ‘Eiki Sea Kōmiti Kakato mo ‘ene fakatokanga ko ‘ene lava e ngaahi fo’i poini ‘oku ‘i he fo’i miniti ko ia pea fakamā’opo’opo ka te me’a hifo kae hoko atu

ha Fakafofonga he te tau 'alu pē ke 'osi kakato mai 'a e ngaahi me'a 'oku mou fiema'u. Ka ko e fakatatau ia tau *follow* pē he 'etau Tu'utu'uni pea mo 'omai kakato e me'a. Pea hangē pē ko 'etau natula 'etau me'a, ko 'etau fanongo pē ha fo'i malanga ko 'ene ki'i, ko u tui ko e fo'i miniti 'e 10 kuo fe'unga fakamā'opo'opo 'e ia kae hoko atu ha me'a ka tau fanongo ki ha hoko atu. Ka kuo pau pē 'osi e fo'i miniti 'e 10 ko ia te ke toe vilo mai pē ka 'oku.. Tokoni pē ia ko e hā ho'o ngaahi fo'i malanga pea te, 'e sai ange ke te 'ai e fo'i taimi'i e fo'i poini ko ē ki he fo'i miniti 'e 10 ko ē pea fakamā'opo'opo kae hoko atu ē.

Ka ko e tokoni pē ia, ka ko u fakamālō pē au ki he 'Eiki Sea e me'a ke fakahoko atu 'aki 'etau ngaahi me'a he fononga atu ko eni Hou'eiki. Ka kuo pau pē ke tau fononga he Patiseti ke mahino 'aupito e ngaahi me'a kotoa pē mo ma'ala'ala he ko e taimi ia 'e tokanga pē 'Eiki Sea Fale Alea ia ke ne taimi'i atu 'etau ngāue mo faka'uto'uta atu 'etau taimi ngāue he 'etau fononga atu ko eni mo e fakatatau ki he 'etau ngāue pea 'e toki 'atu 'e liliu atu e taimi ngāue hokohoko atu fakatatau ki he natula e feme'a'aki. Ka tau liliu ā 'o Kōmiti Kakato. Liliu e Fale Alea 'o Kōmiti Kakato. (**Liliu 'o Komiti Kakato**)

(Ne me'a mai leva e Sea 'o e Kōmiti Kakato – Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Komiti

Sea Kōmiti Kakato : Tapu atu ki he Tokoni Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakai, fakatapu atu ki he kakai 'o e fonua 'oku nau me'a mai he ngaluope. Tapu atu ki he kau ngāue kae 'uma'ā 'a e kau ngāue he Falepa'anga 'oku tau kau fakataha mo nautolu. Hou'eiki, mālō ho'omou laumālie pongipongi fo'ou eni ko u tui pē 'oku 'i ai e ngaahi me'a lelei na'a ke me'a mai mo ia. Pea kapau leva 'oku 'i ai ha ki'i fepakipaki 'i 'api pea 'ai pē ha'o ki'i lotu pea ke toki malanga he Patiseti. Na'a faifai ange pē kuo ke 'omi 'a e me'a mei 'api 'o hulumaki he 'etau ngāue hūfanga he fakatapu pea te tau uesia kotoa. Uesia au, uesia 'a e Feitu'ú na ka ko hono fakakātoā ko e ngaahi me'a mahu'inga kotoa. Tala fatongia 'oku 'omai 'e he Tokoni Sea 'o e Fale Alea te u muimui pē ki ai. He 'ikai ke tau toe mālōlō ko 'etau fononga pē eni tau toki mālōlō pē he 12:00 pea mou me'a atu 'o houa 'ilo foki mai tau fononga atu ai pē 'o hangē ko e tala tu'utu'uni 'oku fai 'e he 'Eiki Sea.

Kae kehe tau foki mai ki he, Fika 4 'aho fo'ou eni te u toe 'oatu pē hao faingamālie. Me'a mai.

Fakafehu'i Tongatapu 4 pē ne 'omai ha fale'i mei he Poate Ma'u Mafai Vāhenga fekau'aki mo e fakalelei vāhenga Potungāue Polisi

Mateni Tapueluelu : Sea tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni fakatapu atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato 'e Sea. Ko e ki'i kole fakama'ala'ala pē eni Sea ko e 'uhingá ko e fakamalanga na'e fakahoko 'e he motu'a ni 'aneafi pea ko e kolé ko e 'uhinga ke tokoni mai mu'a 'a e 'Eiki Minisitā Tokoni Palēmia kae pehē ko e 'Eiki Minisitā Lao 'i he fakafehu'i na'e fakahoko 'e he motu'a ni ko hono 'uhinga ko e ngaahi fakalelei vāhenga pea mo e COLA pē 'oku 'i ai ko ā ha fiema'u ke 'omai ha fale'i mei he sino ko eni ko e Ma'u Mafai ki he Vāhenga 'o fakatatau pē ki he kupu 13 'o e Lao ko ia mo e kupu 3 'o e Lao ko ia pē 'oku 'atā pē ia ke fakahoko pē ia 'e he Pule'anga 'a e ngaahi hiki vāhenga ko eni 'Eiki Sea. Ko e kole fakama'ala'ala ia ko hono 'uhingá ko e malanga na'e fakahoko atu mo e tokanga 'aneafi 'Eiki Sea ke ki'i hoko atu ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Minisitā Pa'anga.

Fai fengāue'aki mo e Va'a Ma'u Mafai Vāhenga ka ko e Pule'anga pē 'oku aofangatuku mo faitu'utu'uni

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatapu atu Sea mālō e laumālie ki he pongipongi fo'ou ko eni. Fakatapu atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. Kae 'atā pē ki'i faingamālie ko eni Sea ke u tali atu pē fehu'i ko eni kuo 'omai mei he Fakafongā pea mo e faingamālie pē ke u toe tali atu pē ki he ngaahi me'a na'e 'ohake 'aneafi he feme'a'aki. 'Io...

<008>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ke, ko e tafa'aki ko eni ki he ki he hiki vāhenga mo e 'a ē 'oku fokotu'u mo e fakalelei vāhengā 'oku 'oku 'i ai pē 'a e fengāue'aki ai mo e tafa'aki ko eni ki he fiema'u vāhenga. Ko e tafa'aki foki ia ko iā ko 'enau hangē pē 'oku mou mea'i 'Eiki Sea ko e fokotu'u mai pē 'a e ngaahi 'a e ngaahi pea nau fai 'enau 'analaiso mo fokotu'u mai e ngaahi me'a pea na'e 'osi 'i ai pē 'enau ngaahi lipooti 'a nautolu 'oku mau ngāue'aki pē pea 'oku fai pē 'a e fengāue'aki pea ko e me'a tatau pē 'e hoko 'i he 'i he fokotu'utu'u ko eni 'oku 'omai ko eni 'oku 'i ai pē 'a e kaunga ia mo kinautolu 'oku 'ikai ke, pea mo e anga 'o e sio ki he ki he kaha'u ka ko e faitu'utu'uni foki ia ki he me'a pehe ni 'oku 'i he Pule'anga pē ia ki he 'i he kongā ko ia.

'A, kae tuku mu'a ke u ki'i hoko atu ki he ki he ngaahi me'a kehe pē kapau 'oku fiemālie pē Fakafongā ki he tali ko ē.

Kole ki he Pule'anga ke 'omai fokotu'u mei he Va'a Mafai Vāhenga 'enau fokotu'u fekau'aki mo e hiki vāhenga kau ngāue fakapule'anga

Mateni Tapueluelu: Sea 'a ko u falala pē Sea ki he 'Eiki Minisitā ko eni mo 'eku kole pē 'a'aku kapau 'oku 'osi 'i ai ha fokotu'u pehē pea mei he Ma'u Mafai ko ē ki he Vāhenga fekau'aki pea mo e ngaahi hiki vāhenga ko 'eni. 'E lelei Sea kapau 'e 'omai mu'a ki he mātu'a ni na'e 'i ai e me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'aneafi 'o pehē 'e 'osi ko eni e fakalelei ki he Potungāue ko eni e Polisi pea 'e muimui atu ai 'a e toenga 'o e ngaahi potungāue Sea.

Tokanga ki he hā he Fakamatala Patisetī 'e holoki ngaahi vāhenga he kaha'u kehe ia mei he fakahā Pule'anga 'e vakai'i fakalelei'i vāhenga kau ngāue fakapule'anga

Ka 'i he fakatatau pē ki he Fakamatala Patiseti ko eni 'oku 'omai 'oku tatau mahalo 'a e peesi 54 'a e fakamatala 'oku hā ai mo e peesi 40 'oku pehē ia ai 'e holoki e ngaahi vāhenga ia he 'unu atu ko eni ki he ngaahi ta'u kaha'u, 'e tukuhiho 'a e vāhengā hangē ha feinga ke ko e ko e ākenga ia 'i he 'unu ki he kaha'ú 'a ia 'oku 'ikai ke fu'u 'uhinga mālie ki he motu'a ni 'a e pehē 'e hoko atu hono *review* e ngaahi vāhenga 'a e ngaahi potungāue 'i he kaha'u ka ko e fakamatala 'oku hā tonu ia 'i he Patisetī 'e holoki 'i he kaha'u Sea 'a e tokoni 'aupito kapau 'e 'e 'i ai ha fokotu'u pehē kuo 'omai mei he Ma'u Mafai pea 'omi mu'a ki he mātu'a ni Sea ke mahino pē na'e 'i ai e fokotu'u. Mo'oni pē ia 'ikai ke fiema'u ke tali 'e he Pule'anga ka ko e

mafai ko ia ko hono fokotu'u mai ha *review* 'o e *benefit* pē ko e vāhenga tau pehē sino ngāue ia ko eni. Pea ko u falala pē 'Eiki Sea ki he 'Eiki Minisitā 'i he fua fatongia 'oku ne faí mo fakaongoongo ai Sea 'oku lahi e ngaahi me'a 'oku ou fie lave ki aí ka 'oku ou tuku atu ki hoku fanga tokoua Fakafofonga ko ē ke vahevahe pē taimi mālō 'aupito ia 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Io 'Eiki Minisitā.

Fakamahino Pule'anga 'uhinga holoki peseti 'o e vāhenga ke a'usia taumu'a peseti 'e 53 tokolahi kau ngāue fakapule'anga 'i ha ngaue'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'aupito Sea ka ko u sai pē ke u fakama'ala'ala pē 'a e tafa'aki ko iá mo e kupu ko ē 'oku 'asi ai 'oku hā ai 'a e kongá ko ia. 'Io ko e fakamatala ia ko iá 'oku 'uhinga ia ki he ki he pēseti ko ē ko ē 'o e vāhengá ki he ki he pa'anga hū mai te mau feinga ke, ke tauhi mo holoki hifo ki lalo ke a'usia e taumu'a ko eni ko e pēseti 'e 53 'o e vāhenga 'o hangē ko e ko e ngaahi taumu'a kuo fokotu'ú 'a ia. Ko e taimi ni foki ia na'e fokotu'ú e Patiseti ko ē 'oku pēseti 'e 59 pea 'oku 'alu hifo eni he'emaui fakafuofua he 'osi 'o e ta'u na'a a'u 'o pēseti 'e 54 pea ko 'emaui feinga ke 'alu hifo ki he pēseti 'e 53 'o holo pehē ai pē.

'A ia ko hono 'uhinga 'oku hangē pē ko ē 'oku hā atu he Fakamatala 'o e Patiseti ko e kau he ngāue lahi ia 'a e fakahoko 'oku fokotu'utu'u he Pule'anga ke fakahoko 'i he 'i he hoko atu ko eni ko hono vakai'i 'a e ngaahi potungāue mo 'enau ngaahi fa'unga ngāue mo 'enau founga ngāue mo 'enau fakahoko ngāue pea ko e pea ko e ngāue lahi ia 'e fakahoko koe'uhí 'e lava mei ai 'o tala 'a e ngaahi 'a e ngaahi ngāue lahi kuo fakahokó. Pea mo e ngaahi ngāue 'oku fakahoko fakatatau ki he ki he fekau 'oku 'oange he ngaahi lao ki he ngaahi potungāue ke fakahoko.

'A ia ko hono vakai'i pē ko hono kātaki pē he fakalea fakapapālangi ko hono *review* 'o e ngaahi potungāue ka ko e pea ko e natula ngāue pē ia 'i he pule lelei ko hono vakai'i 'a e ngāue 'i ha ngaahi fo'i taimi pea ko ia 'oku 'i ai 'a e fakakaukau ke, 'oku 'i ai e fokotu'utu'u ko ē ke fai hono vakai'i, potungāue kotoa pē mahalo kuo 'osi vakai'i e potungāue 'e taha 'oku ko e Potungāue Pa'anga 'oku vakai'i ia 'i he māhina ka tu'u ko e fengāue'aki mo e tokotaha ki aí. Pea hokohoko mai e ngaahi potungāue koe'uhí pē ko e ko e taumu'a ke sio ki he ngaahi ngāue lolotongá mo ha me'a ke fakalelei'i mo ha me'a ke fakatupulaki pea mo sai ai e sio fakalukufua ko ení. Pea 'e lava 'o tala mei ai ko e hā 'a e 'a e ngaahi me'a ko eni 'e ... hangē ko ē 'a e teuteu ke fai e hiki vāhenga mo sio ai pē ki he ...

<009>

Taimi:1040 – 1045

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... vāhenga e kau ngāue mo e ngaahi me'a pehē. 'A ia ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ia 'oku hā atu ko eni 'i he Fakamatala ki he Patiseti, 'i he'etaui fengāue'aki ko eni 'i he vaha'a taimi ko eni 'o e taimi lōloa ko eni he ta'u 'e 3 ka hoko maí. Ko e ngāue lahi ka 'oku tui e Pule'angá ko e ngāue 'oku mahu'inga ke fakahoko koe'uhí pe ke lelei e fakahoko ngāue 'a e Pule'angá 'oku palani ma'a e fonuá pea mo e kakaí.

Kole pe mu'a Sea e faingamālie ko ení ke u 'oatu ai pē ha tali ki he toenga e ngaahi me'a na'e 'ohake 'e Tongatapu 5 'aneafi. Koe'uhí pe ko e, ke 'ai pe mo hano fakama'ala'ala pe ngaahi tafa'aki ko iá mei he tafa'aki 'a e Pule'angá.

Tali Pule'anga ki he tokanga Tongatapu 5 ki he ngaahi pole faka'ekonomika ki he fonua he kaha'u 'i he ngaahi liliu hoko hotau māmani

Ko e mo'oni lahi foki Sea ko e taimi eni 'oku kehe fakamāmani lahi 'o hangē pe ko ia ko 'ene fakamatala 'a Tongatapu 5 mo 'ene hā atu he Patisetí. Lahi e ngaahi me'a 'oku liliu pea lahi 'a e ngaahi tūkunga kehekehe 'oku hoko fakamāmani lahi 'okú ne liliu e ngaahi me'a 'oku hokó. 'Okú ne uesia ai pe kitautolu foki Sea.

Ka ko e anga foki e tuku'aú Sea 'oku hangē 'oku, hangē ko e hoko 'a e ngaahi fakatamaki ko ē na'e hokó, ko e hisitōlia mo ia ia. Te'eki ai ke 'i ai ha fonua ia 'e lōmekina he ngaahi fakatamaki lahi pehē 'i ha taimi nounou. Hangē ko ē na'e hoko 'i Sanuali 'o e ta'u kuo 'osí he pā e mo'ungaafí, hake mo e sūnamí, hoko mai mo e mahaki faka'auhá e Kōviti-19. Pea toe hoko mo e tau ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofongá 'o hoko ai 'a e palopalema faka'ekonōmika fakamāmani lahi. 'Okú ne uesia ai pe mo Tongá ni, ngaahi fu'u ha'aha'a ko iá na'a nau ha'u pe he māhina pe 'e 2 ki Tongá ni 'oku te'eki ke hoko ha me'a pehē. Pea ko e 'uhinga ia 'a e taumu'a 'a e Patisetí hono kei fai e fakaakeaké.

Pea 'okú ke mea'i pe Sea ko e fonuá ni 'oku tāpuaki'i ia he taimi 'oku lahi pehē ai e fakatu'utāmaki. Ko 'ene lahi ange 'a e ngaahi faingata'a 'oku hoko maí ko e, 'oku hangē ko e lau ko ē 'a e himí 'oku hangē ha ngoue 'uheiná, lahi hono tāpuaki. Pea 'oku pehē 'a e ngaahi tokoni kehekehe 'oku a'u mai ki he fonuá 'i he taimi ko iá. Pea 'oku tofanga ai pē 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe. Pea ko hono fakahoko 'a e ngāue ko iá he ngaahi taimi ko iá tautautefito he ngaahi fakatamaki ko eni na'e fakahokó, ko e taimi ia 'oku kei fai ai 'a e fakaakeake mo e langalanga ko ení. 'O a'u mai ki he taimi ni 'oku tau kei 'alu pe 'i he fakaakeaké ka he 'ikai ke tau fononga lōloa ai pē 'oku 'omai pe ngaahi fokotu'utu'u.

Pea hangē pe ko e me'a 'a Tongatapu 5 'oku fiefia he fu'ifu'i 'o e ngoué. Mo'oni foki 'oku hangē ko e lau Sea ko e Patiseti ko ení ko e fakaai pē mo e fakafaingofua. 'Okú 'a e 'Eiki 'o e ta'ú ia hono fakafuá. Ka ko e anga ia e tuku'au 'o e Patiseti ko ení, 'a ia 'oku 'i ai e ngaahi polokalama kuo lava hono fakahokó pea ko hono 'uhinga ia 'oku 'i ai e ngaahi holo hifo he ngaahi pa'anga tokoní. Koe'uhí pē na'e lahi 'aupito pē 'a e tokoni mai ia 'i he vaha'a taimi ko eni ko ē hoko 'a e ngaahi faingata'á. Pea ko 'ene hoko atu he ngaahi ta'u 'e 3 ka hoko maí 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue kuo kakato pea 'oku 'i ai pe mo e ngaahi ngāue si'i kuo hoko mai.

Ka 'i he taimi tatau 'i he pa'angá ia, ka 'i he taimi tatau 'i he koloa 'oku hikihiki lahi ia 'i he ngaahi ta'u 'e 3 ka hoko maí 'o hangē ko 'ene hā atu ko ē 'i he Patisetí. Pea 'oku tupunga 'ene hikihiki lahi ko iá koe'uhí he 'oku lahi 'aupito e ngaahi ngāue ia 'oku 'ai ke fakahoko. Hangē ko ení ko e ta'u 23/24 'oku hiki ia meí he 120.27 'i he fakafuofua he 'osi e ta'ú ni ki he 268.39. Pea 'oku hoko mai e ongo ta'u ko ē 'oku fakahoko 'oku kakato e ngāue ka 'oku nofo pē 'i he tu'unga ko e 243.63 miliona, 252.92 koe'uhí pe 'oku lahi e ngaahi ngāue fakalalakalaka kehekehe hangē ko ē na'e fakahoko atú. Tautautefito he langa e ngaahi uafu, langa e ngaahi hala, langa e ngaahi mala'evakapuna mo hono fakalelei'i mo e ngaahi ngāue lahi pehē.

Pea 'oku tukupā e Pule'angá ia koe'uhí ko e me'a mahu'ingá ko hono fakahoko 'o e ngāué. 'A ia ko e fakatatau pe ki he tu'utu'uni ngāué ka 'oku mahino pe na'e 'i ai pe ki'i tōmui mo hono toloi koe'uhí pe ko e hoko ko eni ngaahi faingata'á 'o toe ki'i toloi ai e ngaahi ngāué ...

<010>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ka 'oku tukupā 'a e Pule'angá ke fakapapau'i 'oku hoko mo fai e fengae'aki mo e ngaahi, mo e ngaahi fonua ko eni ko ē 'oku ha'a nautolu 'a e ngaahi tokoni ko eni ke mahino 'e lava pē 'o fakahoko ka 'oku 'i ai pē ngaahi taimi ke tuku mai. Pea 'oku tukupā 'a e Pule'angá 'i he toenga atu ko eni ke mahino 'oku fakahoko lelei 'a e ngāue ko iá, 'inasi ai pē mo e kakai e fonuá hono vahe atu 'a e ngaahi ngāue ke nau fakahoko kae 'uma'ā 'a e ngaahi fāмили 'oku nau 'inasi 'i he ngaahi koloa ko iá.

'I he taimi tatau 'oku kei fai pē 'a e fengae'aki mo e ngaahi sekitoá hono faitokonia kinautolu kau ai pē mo e sekitoa ki he toutái, 'i ai honau ngaahi vaka na'e maumau 'oku fai pē hono faitokonia 'e he Pule'angá, 'o hangē ko ia na'e me'a ki ai 'a e Tongatapu 5 ko e me'a mahu'inga ia pea 'oku hokohoko pehē ai pē mo e ngaahi ngāue kehe 'oku fakahokó Sea mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu'a Sea he'eku toe fokoutua haké. 'Oku ou kole pē au mahalō ko 'eku lea faka'osi pē eni 'a'aku he houa pongipongi pea he 'ikai ke u toe hanga 'o fakahoha'asi e Feitu'u na Sea, ko hono 'uhingá pē ko e me'a mai ko ena 'a e 'Eiki Minisitā.

Tokanga Tongatapu 4 ki he tu'unga totonu 'i ai Patiseti he 'e 'i ai efaingata'a 'e hoko mai he kaha'u

Sea ko e, ko u kole pē au ke taki e tokangá ki he tu'unga totonu ko eni 'oku fai ai e vakai ki he kaha'u 'o e Patiseti ko eni. Sea 'oku 'i ai 'a e fo'i 'ata 'e taha 'oku hā mai ko e tu'unga ko ē te tau 'i ai 'i he kaha'ú 'e 'i ai e faingata'a Sea. Pea 'oku ou loto ke taki homou tokangá ki he peesi 39 Sea 'o e Fakamatala Patiseti pē. Peesi 39, ko e fokotu'u ngāue ki he pa'anga hū maí, 'a ia 'oku fekau'aki eni Sea 'oku 'i ai e, 'a ia 'oku tau, tau pehē pē Sea 'oku 'i ai 'a e ongo fo'i paipa hūfanga he fakatapu 'oku hū, tafe mai e pa'angá. Pea 'oku 'i ai leva pea toki tafe atu ai e fakamolé ki tu'a. 'Oku hā ia ki he motu'á ni pea 'oku ou kole pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke tokoni mai.

Ko e pa'anga ko ē 'oku tafe maí 'e kamata ke ki'i faofao'i pea ko 'ene hā 'a'ana 'Eiki Sea 'i he peesi ko ē ko u fakahoko atú, kapau te u kamata pē 'Eiki Sea 'i he 'uluakí. 'A ia ko e hokohoko atu hono fakahoko 'a e fakalelei ki he pa'anga hū maí, mahino pē ia, ta'ofi 'a e ngaahi founga kākā 'o ngaue'aki ko ē misini ta'etotongi 'a ia ko e founga eni 'e ma'u mai ai e pa'anga 'a e Pule'angá.

Tokanga ki he 'amanaki to'o 'a e ngaahi tukupā faka'atā he ngaahi koloa

Ko e fika uá Sea, vakai'i 'a e tu'unga lolotonga 'o e me'a'ofa tukupā, tukupā faka'atā kau ai 'a e faka'atā ki he loló, me'a'ofa tukupā ki he sekitoa ngoué, toutái, takimamatá mo e taatahá pe ko e *private* ke fakapapau'i 'oku ne mā'usia 'a e taumu'a na'e fokotu'u ki ai 'i he taumu'a ke holoki 'a e lahi 'o e tukupā faka'atā, me'a'ofa tukupā 'i he ta'u 'e tolu ka hoko maí 'Eiki Sea. 'A ia 'oku talanoa eni ia ki he *exemptions*. Kātoa e ngaahi *exemptions* na'e tuku ke tokoni ko ē ki he sekitoa ngoué, toutái, takimamatá mo e taatahá pe ko e *private* ko e kātoa ia 'e *phase out* pe ko hono to'o.

'A ia Sea ko e, pea ko e hoko atu ki he fika tolú ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E lava pē ke u ki'i fakatonutonu atu Sea.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai Minisitā Pa’anga.

Fakamahino Pule’anga ‘ikai to’o ‘a e ngaahi tukuhau faka’atā ki he sekitoa taautaha mo e ngaahi lolo ka hono vakai’i pē

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io tapu atu ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipá. Ko e ki’i fakatonutonú pe ia he ‘ikai ke *phase out* ‘a e, ‘a e ngaahi tukuhau faka’atā ia ko eni ki he ngaahi sekitoa taautahá mo e ngaahi loló. Ko e ‘omai pe ia koe’uhí pē ko e ngaahi me’a ia ‘e fai hono vakai’í, vakai’i kātoa, ‘e vakai’i kātoa ‘a e *exemption* ē. Ko e lave ki he fakamatala pē ki he, mea’i pē he Falé ko e kotoa e mahu’inga ia ‘i he ta’ú ‘o e tukuhau ‘oku faka’atā ‘oku ‘i he 53 miliona. Pea ko e ngāue ia ko eni ko hono vakai’i hangē pē na’a ku lave atu ‘anenaí, ko e natula ia ‘o e ngāue pule lelei, ko e lele pē ha fa’ahinga me’a pea vakai’i pē ‘oku fēfē, pē ‘oku a’usia e taumu’á pea toki ‘osi ha ngaahi taimi toe vakai’i pē ‘oku fēfē.

‘A ia ko e ngāue ko eni ‘oku lahi ‘aupito e tuku’au mai ia pea ‘oku ‘ova ia he fāngofulu tupú ‘o e ngaahi ngāue faka’atā. ‘A ia ‘oku tokoni lahi ia ki he langa fakalalakaka ‘a e fonuá he ngaahi taimi na’e, hono fakatefito mo e taumu’a lelei na’e ‘ai e ngaahi, ka ko e ngāue ko eni ‘oku ‘ai ke fakahokó hono toe vakai’i pē ‘oku kei a’usia ko ā ‘a e taumu’a na’e fokotu’u aí pe ‘oku tonu pē ke fai hano ki’i vakai’i pe ‘oku, pe ‘oku tonu ke tuku ā. ‘Oku ‘i ai pē hangē ko e ngaahi, fakatātā pē, ‘oku ‘i ai e me’a ia na’e ‘omai ia he taimi ko ē ne hoko ai e faingata’á, ‘a ia kuo ‘osi hono taimi ‘ona pea, he ‘ikai ke toe fakahoko.

Ka ‘e vakai’i pehe’i kotoa ‘o e ngaahi me’a ko eni mo sio ki he ngaahi me’a ke tokoni ki he faka’ai’ái ka ‘oku, pe te ne, pē ‘oku ne kei a’usia ‘a e taumu’a na’e fakataumu’a ki ai hono fakahoko ‘a e faka’atā. Pea ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke a’usia, hā e founa ke a’usia aí tautautefito he’ene ...

<002>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... tokoni ki he ngaahi sekitoa ki he langa fakalalakaka, langa faka’ikonōmika, mo e ngaahi me’a pehē, ka ‘oku ‘ikai ko e pehē ia ke tukuange ‘aupito. Mālō Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea ‘oku ou faka’apa’apa pē au ki he ‘Eiki Minisitā, Sea ka ko e, ko e me’a ko eni ‘oku hiki ko ē ‘i he peesi 34 faka-Pilitānia, ‘a e faka-Tonga ko ia na’a ku hanga ‘o lau atu ‘Eiki Sea, kapau ‘e faka’atā mai ‘e he Feitu’u na, ‘oku hā lelei pē ia ai ko e ngaahi *tax exemptions*, ki he *fuel* ‘a ia ko e loló, ko e *sector exemptions* kau ai ‘a e *agriculture, fisheries, tourism, private*, ko e taumu’a *intending to phase out tax exemptions*, ko hono fakalea ia ‘i he fakamatala Sea. Ko e taumu’a ke *face out*.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu’u na, ‘e lava pē ke u tokoni ki he Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu: Sea, kapau ko ho’o fakatonutonu Sea pea sai, lelei, ka ke tokoni mai ‘oku ou lolotonga lele ‘eku taimi.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea ko ‘eku kole fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E Minisitā ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau founa pehē ‘i he Fale ni ke ke tokoni pea ke toe liliu ‘i ‘olunga ‘o fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Ai pē na’a ku kole pē ki he Fakafofonga pē ‘e lava ke u tokoni atu ki ai. Ko e ki’i fakama’ala’ala pē Sea.

Sea Komiti: Ko ‘etau tu’utu’uni ko ho’o tokoni, pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke tali ‘e he Fakafofonga pea pau leva ke ke me’a ki lalo, pea kapau leva ‘oku ke toe liliu ko e ‘i ‘olunga ho’o me’a ‘i ‘olunga ko e fakatonutonu, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau me’a pehē ‘atautolu ‘i he Fale ni. ‘Ai ange pē, pe’i ‘ai ange pē ho’o ki’i fakatonutonu mo e si’i faka’ofa ho’o me’a ki ‘olunga.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea, ‘e Sea ‘oku ou tokanga au Sea ki hono taki hala’i ‘o e fokotu’u ko eni ko ē he me’a he Patiseti, Sea ko e ngaahi *tax exemptions* ia ko e totonu ia ‘a e Pule’angá ke ne tākaki ai ‘a e tukupau. Pea kapau leva ‘oku hanga ‘e he Pule’anga ‘o *exempt* ‘a ‘ene pa’anga tukupau, ki he fakalele ‘o e fonuá ke ‘ave koe’uhi ko ‘ene tokoni ki ha *sector* ‘o ha feitu’u, ko e me’a pē ia ‘a e Pule’aga. Pea kapau leva ‘oku tau a’u ki ha tu’unga Sea ‘oku fiema’u ‘e he Pule’anga ‘ene pa’anga Sea, ko e me’a pē mo ia ‘a e Pule’anga koe’uhi ki he fatongia.

Ko ‘eku kole ‘aku ia Sea ke ‘oua ‘e takihala’i ‘oku to’o ‘e he Pule’anga ‘a ‘ene pa’anga ko eni.

Māteni Tapueluelu: Sea, Sea, kole atu pē Sea ke, Sea ko e faka’uhinga eni ‘oku ‘ikai ko ha fakatonutonu. Ko e me’a ko ē na’a ku hanga ‘o lau atu ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oleva pē fika 4 ē, he ē, ‘osi ko ē ho’o me’a ko au leva eni te u, ko au leva eni te u ‘oatu ho’o fakatonutonu ‘a e kau me’a ko ē.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Ei ‘Eiki Minisitā ko e fakatonutonu ko ē ‘oku ke me’a mai, ‘oku ongo lelei ia ki he fo’i fakatonutonu na’e ‘omai ko ē ‘e he Minisitā Pa’anga. ‘Oku ne me’a mai ‘e vakai’i ‘a e ngaahi *product* ‘e 3 ko eni, toutai, ngoue, mo e takimamata. Kapau pē te nau sio ki ha tu’unga ‘i he kaha’u ‘e fakangaloku ‘a e tukupau ‘i he mahino ko ia kia au ko u nouti heni, pea ‘e ‘i ai ‘a e me’a pehē ‘e hoko ‘i he kaha’u. Ka ‘oku te’eki ai ke a’u ia ki he tu’unga ko ia. Ko e fo’i ongo ko ē ‘oku me’a mai’aki ‘e he Feitu’u na, ko hono takihala’i hangē ko ē ‘oku ongo’i ‘e he kau Mēmipa, ‘oku hangē ‘oku hanga ‘e ha taha ‘o takihala’i ‘a e, ‘ikai, ‘oku tau lolotonga feme’a’aki pē eni ‘o tafe ‘i he me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga, he ‘oku na feme’a’aki pē naua ia ‘o fekau’aki he ‘oku tui ‘a e Fakafofonga he kupu, peesi 39, fekau’aki e toutai mo e ngoue ko ‘ene fehu’i eni ki he Minisitā, pē ‘oku to’o ‘a e tukupau ‘i he ta’u ‘e 3 ko eni, ko e me’a ia ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Minisitā, ‘e fai hono vakai’i nautolu, ‘a e toutai, ngoue ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea ka u ki’i faka’osi atu pē au ia. ‘E Sea mahalo ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni ia koe’uhi he ‘e, te tau tataki ‘etautolu ‘a e me’a ‘o to’o ‘a e pa’anga mei he kakai ‘o e fonua ...

Taniela Fusimālohi: Sea, kātaki ‘e lava pē ‘o fai ha ki’i fakatonutonu ki heni, ki he’ene me’a.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ke me’a ki he fo’i lea ko eni ko ē na’a ke me’a mai ‘aki, ko e hau he ongo kovi ki he kau Fakafofonga na’a mo e Pule’anga kapau ‘e me’a atu ‘i he tēpile ko ē, ‘o pehē ‘oku takihala’i ‘e ha taha ‘a e Fale ko eni.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ko e ‘uhinga ia ko ē ‘eku fakatonutonu he na’a ne pehē ‘anenai, ko e totonu ia ‘a e Pule’anga ke ne to’o ‘a e tukuhau, ‘oku hala ‘aupito ‘aupito ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha, ‘oku fakamālohi ia ‘oku fakatikitato ia ke pehē ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e Pule’angá ke ne to’o ‘a e tukuhau.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea ko ‘etau talanoa eni ‘atautolu Sea he *exemption*, ‘oku ‘ikai ko e to’o.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e lea eni ko ē na’a ne ngāue’aki ‘anenai, ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ia ‘a e Pule’anga ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga 11, tuku kia au ke u fai ‘e au ‘a e fakatonutonu moutolu, kae ‘oua ‘e ...

Taniela Fusimālohi: Ka ko ‘eku poini eni Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: ... te mou toe feme’a’aki he te tau na’a faifai kuo toe me’a ‘a fika 7 ‘o kole ha houa ‘a ha taha ki ha taha.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ka ko e anga eni ‘eku vakai Sea ko e tukuhau ko e me’a ia ‘oku loto ki ai ‘a e Fale Alea ‘oku ‘i ai ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai ke nau loto ke ‘ai ‘a e tukuhau ko ia, pea kapau ‘oku pehē ‘e he Fale Alea he ‘ikai ke ‘ai ‘a e tukuhau ko ia ‘e tuku ...

Sea Komiti Kakato: Sai.

Taniela Fusimālohi: ... ko e totonu ia ‘a e Fale Alea ‘oku ‘i ai ‘a e kau Fakafofonga ‘o e kakai ke nau tali.

Sea Komiti Kakato: ‘E 11 sai fe’unga ē, mo’oni ‘a e Feitu’u na, ‘e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ko e kupu 78 ko ē na’e fa’a me’a mai ‘aki ‘e he Fakafofonga, ‘oku ha’u he taimi ni ‘o ‘omai ko u lau ‘a e Konisitūtone ko iá, ‘oku hangatonu ‘aupito ia ki he tukuhau me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga fika 11, tukukehe ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha me’a fekau’aki mo e angatu’u, pe ko e tau pē ko ha mahaki fakatu’upakē ...

<005>

Taimi: 1055-1100

Sea Komiti Kakato: ...tupakē ‘oku ‘i he Minisitā Pa’anga pē ‘i he loto ki ai e Kapineti pea kuo pau pē ke toe ui mo e Fale ke me’a mai e Minisitā ‘o lipooti ki he Fale ‘a e tukuhau pa’anga ko ē na’a nau ngāue’aki ki he ngaahi me’a fakatupakē ko eni, ka ‘oku mo’oni e Fakafofonga 11 ē fēfē ke u fakafoki ki he Fika 4 ka tau hokohoko atu ē.

Mateni Tapueluelu: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea ko e kole pē motu’a ni Sea ke fakamahino pē ko e fakamatala ‘oku ‘oatu he motu’a ni ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga au ‘o pehē ‘oku kovi e fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ‘Eiki Sea ke fakamahino ko e fakamatala ‘ea faka’ekonōmika ‘ene tu’u ki he kaha’u ‘oku totonu ke tau tokanga he ko e

ngaahi tokoni ko eni ko ē ‘a e Pule’anga ‘a ē ‘oku ui ko e *exemptions* na’e fa’a tokoni’i’aki ‘a e sekitoa ngoue ‘a ia ko e ngaahi koloa kotoa pē ‘oku hū mai he ngoué ‘oku to’o ai e tute pea to’o ai e hā ko e *exemption* ia ke ‘oua ‘e tānaki e pa’anga ko ē ‘a e Pule’anga. Ko e ngaahi tokoni pehē ko ē ‘oku fakahā mai ko ‘ene tu’u ki he kaha’u ‘e fakatatafe pe vakai’i, hoko atu ai Sea ki he fika 3 vakai’i ‘a e tu’unga totongi ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga.

Eiki Minisitā Pa’anga: Kole pē Sea ke u ki’i fakatonutonu pē ki he ...

Sea Komiti Kakato: Ke tali pē sai pē ko e Minisitā Pa’anga ke mo feme’a’aki ka ‘oku ‘i he Feitu’u na.

Tui Pule’anga ko e vakai’i pē ‘o e ngaahi me’a’ofa faka’atā

Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io mahalo kātaki pē Sea tapu atu ki he Feitu’u na. Ko e fo’i lea mahu’inga taha ia ko hono vakai’i ‘a e ngaahi me’a’ofa ko eni. Ko e ngaahi tukuhau faka’atā foki mo e me’a fakatukuhau ‘oku mea’i pē ia ho Fale Sea. Ko e tali ia ko e feinga ia ke tali ha fo’i faingata’a ‘oku hoko ‘oku ne fakafaingata’a’ia’i ha me’a. Pea ‘oku feinga ‘a e tukuhau faka’atā ke ne fakafaingofua ‘a e fo’i ngāue ko ia pē ko ‘ene tokoni’i ‘a e sekitoá pē ko e me’a koe’uhí ko e hoko mai e ngaahi me’a, hangē pē ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ‘a Tongatapu 5 ‘aneafi hoko e ngaahi faingata’a fakamāmani ‘oku hoko e ngaahi faingata’a ki he hiki e totongi e lolo.

‘A ia ko e tukuhau faka’atā ‘oku feinga ke tali ko e hā e me’a ‘e fakahoko ki ai. Ko e ngaahi fakatātā pē eni ia ‘oku ‘oatú ka ‘oku hangē ko ē ko ‘eku lave atu ‘anenai ‘e vakai’i pē ‘oku a’usia ‘a e taumu’a na’e ‘ai ko ē ke tau *respond* pē ko e tali ‘aki ki he ngaahi faingata’a ko ia, ‘o kapau ‘oku a’usia e taumu’a ia hangē kapau ko e ‘uhilá ia ‘oku tu’u he tu’unga faingamālie ‘oku holo ‘aupito e lolo ‘e toe vakai’i e me’a ko ē pē ‘oku tonu ke kei hoko atu pē ‘oku tonu pē ke ki’i holoki. Ka ko e ngaahi vakai’i pehē ko e *respond* pē ko e tali ko e feinga ke tali ki he ngaahi faingata’a ‘oku hoko ke ne fakafaingamālie’i mo fakafaingofua ‘a e ngāue ‘a e ‘ekonōmika mo e ngaahi sekitoa mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō fakamā’opo’opo mai ‘e Fika 4, Tongatapu 4 fakamolemole.

Tokanga Tongatapu 4 ki he tu’unga totongi ngāue ‘a e Pule’anga tautefito ki he ngaahi koloa te’eki vakai’i ta’u 5 kuo hili

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko u loto pē Sea ke ‘oua ‘e tataka ‘a e loto ‘a e Pule’anga ‘o pehē ‘oku fai hano fokotu’u atu ‘oku kovi ‘a e ngaahi fokotu’u. Sea mahalo ko e me’a ‘oku faka’amu ki ai e motu’a ni ke ‘ilo ‘e he Tonga ‘a e tu’unga ‘oku tau ‘unu ki ai ‘i he kaha’u he ‘oku lahi ‘a e me’a ko e mo’ui fakafalala, fakafalala ki he tokoni mei muli, tokoni ‘a e Pule’anga, tokoni ‘a e kosilio, tokoni ‘a e siasi. Ko e fo’i tu’unga mo’ui ko ia he’etau ‘unu ki he kaha’u kuo pau ke vakai’i lahi ia ko e tu’unga ko ē ‘oku tau ‘unu ki ai he kaha’u ‘e pehē.

Kapau te u hoko atu ki he fika 3 Sea, “vakai’i ‘a e tu’unga totongi ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga kae tautefito ki he ki he ngaahi totongi na’e te’eki ke vakai’i he ta’u ‘e 5 kuohili pea kau ai foki mo ha polokalama malu’i”. ‘A ia ‘oku ‘uhinga eni ia Sea ki he ngaahi *fees* ‘a e Pule’anga, ngaahi totongi tau pehē ko e ō ‘ai ha tohita’u ko e ‘ai e polisi lēkooti, paasipooti. Ko e ‘ū ngāue ko ia hono totongi ‘e *review* ‘a ia ‘oku hā mai ia ki he motu’a ni Sea ‘e hiki ia he kaha’u ko e fanga ki’i polokalama eni Sea pea ko u kole pē ki he ....

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu pē 'e Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu me'a ki lalo Tongatapu 4.

Fakamahino Pule'anga 'ikai ha taumu'a ke hiki totongi ngāue Pule'anga kā ko hono vakai'i

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu ia 'oku 'ikai ko e *review* ia ke hiki, 'oku 'ikai ko e vakai'i ke hiki, ko e vakai'i pē 'oku ne kei a'usia 'a e taumu'a 'oku 'i ai pē 'oku hā e tu'unga 'oku 'i ai pē 'oku kei mahu'inga ke 'i ai ha me'a pehē pē 'oku mahu'inga ke hoko atu ki ha fa'ahinga founa 'e taha, pea 'oku 'ikai ko e vakai'i kotoa pē ke hiki mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea, ko u fiefia pē au Sea 'oku fai e feme'a'aki pea 'oku tohi'i hinehina mo 'ulī'ulī he miniti pea tau toki vakai ai he kaha'u, he 'oku 'i ai e ngaahi lea 'oku kehe hake pea kehe 'a e hifó Sea, ka ko e anga ia 'o e vakai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea 'oku me'a mai e kakai 'o e fonua ki he pōtalanoa ko eni ho Fale ni Sea.

Sea Komiti Kakato: Feme'a'aki ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Feme'a'aki ho Fale Sea. Ko e tataki ko eni ko ē talanoa 'oku hangē 'oku ne hanga 'o ha'iha'i.

Sea Komiti Kakato: Tataki e feme'a'aki.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Feme'a'aki e talanoa Sea, feme'a'aki Sea 'oku ne hanga 'o ha'iha'i 'a e tu'u 'a e Pule'anga ki he kaha'u, sai ko e me'a ko eni 'oku fokotu'u ...

<007>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... atu. Ko e fokotu'u atu 'e sivi'i pea vakai'i 'a e ngaahi founa ko 'eni. Ko 'ene hiki 'ana ia mo 'ene holo ki lalo Sea 'e toki 'omai ia 'i he 'osi hono vakai'i. Kae 'oua te tau hanga 'etautolu 'o puke e me'a he 'ikai ke hiki. Ko e 'analaiso ko ia Sea 'oku tonu ke 'omai ia ki ho Fale ni ke mahino pē 'e hiki pē 'ikai. Kae 'oua 'e taki e Falé ia pea mo e feme'a'aki he Fale ni he 'ikai ke hiki e me'a ko ia he kaha'u. Mahalo ko e poini ia ko ē 'oku ou fiema'u ke 'oua 'e hoko e me'a ko eni he kaha'ú ke tau foki mai ki he feme'a'aki 'o e 'aho ni pea talamai. Na'e 'osi feme'a'aki e Fale Alea 'e hiki, he 'ikai ke hiki, 'e hiki, he 'ikai ke hiki. 'Oua 'e hoko e 'aho ni ko ha *precedent* ki he kaha'u Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea te u ki'i fakatonutonu atu e me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io fakatonutonu mai 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi : Ko e fakatonutonu ki he'ene me'a koe'uhi 'oku pehē 'e ha'iha'i 'a e Pule'anga ki he ngaahi me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e talanoa. 'Oku 'ikai foki ke natula pehē 'a e fokotu'utu'u ko eni 'oku tau hanga 'o fai. Ka ko 'ene me'a ko ē 'o pehē ko e ko e 'uhinga 'o e ngaahi me'a ko eni. He ko e anga eni e tu'u ko ia 'a e Lao Sea. 'Oku 'oange 'a e mafai ki he Minisitā ke ne hanga 'o vakai'i pea ne hanga 'o hiki pē tukuhifo pea 'oku 'osi 'i tu'a ia mei he mafai ko ia 'o e Fale Alea. 'Oku toki 'omai pē ia kuo 'osi fai 'a e ngaahi hiki ia 'omai 'i he ngaahi me'a ke tau toki sio pē ki ai. Kuo tau 'osi fou mai ai he ta'u kuo 'osi mo e ta'u ni. Kuo 'omai pē ia kuo 'osi hiki 'i he mafai ko ē 'oku 'oange ke fai 'e he Minisitā 'a e *review*.

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a ki lalo 'Eua 11. Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea ko e tu'unga ko ē 'oku tau lolotonga feme'a'aki ai he taimi ni, ko e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonuá ki he kaha'u. Pea ko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'oatu ki he fakamatala patiseti ko e ngaahi fakakaukau 'e lava ke fakalelei'i ai pē 'ikai. 'Oku te'eki ai ke fakakaukau ia 'e tu'uma'u. Ko e ngaahi fakakaukau ki ha founa 'e tokoni ki he tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua. Ko ia 'oku kole atu ki he Fale ni tuku atu e 'ū fakakaukau ko e me'a ia ke tau fetokoni'aki ai, koe'uhi ke tau hanga 'o fatu ha me'a ko ē 'e a'u. Ko 'etau fa'u lao 'Eiki Sea te tau sio ki he kuohili, sio ki he lolotonga, fokotu'utu'u ai e me'a ko ē ki he kaha'u.

Ko e fokotu'u ia 'oku 'oatu 'i he pepa ni he 'aho ni, ko e tu'unga faka'ekonōmika ia ke tau fakakaukau fakataha ko e hā 'a e ngaahi fakakaukau 'a e founa te tau lava maa'usia ai 'a e kaveinga ki he tupu faka'ekonōmika 'Eiki Sea. 'Oku fele 'a e ngaahi fakakaukau. 'Oku ai 'a e ngaahi fakakaukau lelei 'e lava ke 'omai ia 'e he kau Fakafofonga 'oku 'ikai ko e ngata pē he Pule'anga ka ko e anga eni 'o e fakakaukau mo e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga. Pea ka a'u atu ki he taimi ko ia hangē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga kuo tō e lolo te tau kei foaki e *subsidy* pē te tau fakafoki mai e pa'anga ko ia ki he Pule'anga. Ko e ngaahi me'a ia ko ē 'e a'u ki ai 'i he kaha'u. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'E 'Eua 11 fakamolemole 'e fai'aki 'eku mahino mo e me'a ko eni ko ē 'o ka a'u atu pē me'a mo 'eku mahino kiate au 'a e me'a ko ia 'oku 'uhinga ki ai e Minisitā Pa'anga ē. Ko e me'a ko ia 'oku ke me'a ai ki 'olunga koe'uhi ko e fakatonutonu ko ē 'a e ..

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a ki lalo. Me'a ki lalo, 'oua te u toe lea ka ke toe tu'u holo pē koe 'i 'olunga mo me'eme'a pē koe 'i 'olunga. Ko e 'uhinga ho'o fakatonutonu fakamolemole tapu pē mo e Feitu'ú na ko u faka'apa'apa'i e Feitu'ú na he ko e Fakafofonga koe 'a e Kakai, ka 'i he taimi ko ē 'oku hangē ko ē 'oku ke hangē ko ē 'oku ke ki'i me'a 'i Fale ni na'a ongoongo atu 'oku pehē, 'oku 'ikai 'oku ou 'ai pē 'e au ke fakatonutonu ki he tonu. Ko e 'uhinga ko ē ho'o fakatonutonu ko e me'a ko ia 'a e Minisitā 'a e Ngaahi Ngāue Lalahi.

Ka ko u pehē fai'aki 'eku fo'i faka'uhinga ko ē na'e 'omai ko ē 'e he Minisitā Pa'anga pea 'oku tonu 'aupito 'aupito Tokoni Palēmia 'a e me'a ko ia 'oku ke me'a ki ai he 'oku ou hanga pē 'o hiki hē 'a e 'uhinga ko ē 'a e fehu'ia 'a e peesi 39 'e he Fakafofonga Tongatapu 4 kae 'oua 'e toe 'i ai ha fakafekiki ka tau hoko atu ē. Kuo 'osi ho taimi Tongatapu 4, 'e 5 te ke ki'i talitali he 'oku ou tokanga atu ki he fakahokohoko mai 'a e ni'ihiki ko eni.

Māteni Tapueluelu : ‘Osi hoku taimi ‘aku he hū holo ‘a e kaume’a ko ē Sea ka u pehē ‘e au ‘e lava mai ha’aku ki’i miniti ‘e 1 ke u faka’osi atu ai leva.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io te u ‘oatu pē ‘e au...

<008>

Taimi: 1105-1110

Sea Komiti Kakato: ... ‘ikai ke ai hano ...

Mateni Tapueluelu: Mālō ‘aupito 'Eiki Sea. Sea ko e ko e ko e kole pē eni ia ki he Hou'eiki Pule'anga ‘oku mole ke mama’o ke fai ha, ha pehē ia fakafepaki atu ki he palani mahalo ko e me’a ko ē ‘oku mahu’inga ia ke mea’i ‘e he kakai ‘o e fonua ‘a e fo’i kaha’u ‘oku tau ‘unu ki ai pea ko e angamaheni ko u kole pē au ke fakama'ala'ala mai he ‘Eiki Minisitā 'Eiki Sea ko e ko e founa eni ia panatolo ‘oku fa’a ngāue’aki ‘e he Pangikē ‘a Māmani mo e *IMF* ko ‘ene faingata’a’ia pē ha fonua kuo nau mono mai ‘e nautolu e fo’i panatolo ko e *SAP* ko e *Structural Adjustment Policy*. ‘A ia ko e fakasi’isi’i e fakamolé kae fao’i e tukuhāu meimei pehē pē ia.

Pea kapau kapau te mou me’a 'Eiki Sea ki he peesi 39 ko e fakalahi ia ko ē ‘o e ‘o e tānaki pa’anga hoko hake e 40 ko e kamata ia ke numi ‘o fakasi’isi’i ‘a e fakamolé. ‘A ia ‘oku totonu ke mea’i ‘e he kakai ‘o e fonua tautefito ka kinautolu ‘oku nofo pē ‘o mo’ui fakafalala ko e kaha’u ‘oku tau ‘unu tautolu ki ai ‘e faingata’a ‘oku ‘ikai ke toe ‘aonga ‘a e to’onga mo’ui ia ko ia. Ka ‘oku totonu ke tau *aware* mo mea’i he kakai ‘o e fonua ko e tu’unga ē ‘oku tau ‘i ai 'Eiki Sea ko e ngaahi tokoni *exemptions* mo e *subsidy* ‘oku ki’i fakakaukau’i ia he Pule'anga he vaha’a taimi ko eni 'Eiki Sea ka ko u kole pē au ke mahino pē ko e faingata’a mo e masiva ‘ongo’onga ko ē ‘oku toe ‘omai pē he Patiseti tatau ‘oku ‘ikai ‘aonga ke li’aki foki 'Eiki Sea. ‘Oku lahi pē me’a ke fai ki ai e fakahoha’a 'Eiki Sea ka ko u fakamālō atu ‘a e ma’u taimi mālō ‘aupito 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io Fika 7 Tongatapu.

Paula Piveni Piukala: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko ‘eku malanga eni ia ‘a’aku. Ko ‘eku ko u tu’u hake pē au ia ke, ke fakatonutonu ‘a e me’a na’e, ‘a e ma’u ‘a e Pule'anga kae pehē foki ki he hoha’a ‘a Tongatapu 4 ko e hoha’a ‘a Tongatapu 4 ke tau hanga ‘o fakatokanga’i e hakau ‘oku tau ‘unu ki ai. Ka u ‘oatu e fakakaukau ko eni Sea he ‘oku ‘uhinga he ‘oku fepakipaki pē malanga ia ‘oku fai he, ‘i he houa he Hou’eiki ‘e he Pule'anga.

Ko e pehē mai ko ē te nau vakai’i *review*, ‘i he malumalu ‘o e patiseti *deficit* ‘e Sea. ‘Oua ‘e talamai ha taha ia ‘e ta’eala ki ai he ko e ‘uhingá he ‘oku lolotonga fiekaia ko e hā ‘oku kei ‘oku tau *deficit* ko e pehē mai pē he Pule'anga te mau fakasiosio ki he ngaahi *exemption* ki he loló. Ko ‘enu fakasiosio ...

Sea Komiti Kakato: Si’i Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko e tupu’anga ia ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ‘eku fu’u longo ‘a’aku ho’o ...

Paula Piveni Piukala: ‘O e ‘uhinga kotoa pē ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ‘eku fu’u longo ‘a’aku ho’o mānava pea ko u pehē na kuo tu’u ho’o mānava ta ko ē ‘oku ke kei mānava pē. Ka ke me’a mai. Tōtōatu.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou tokanga au ki he fakamalanga ‘oku faí talamai te nau fakaivia e toutai. Ko e fakatokanga ko ē ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu 4 ‘oku ‘uhinga lelei ia ka au he ‘oku talamai ‘e nautolu te mau fakasiosio ke tukuhifo ‘a e *exemption* na’e ‘oange ‘e he toutai.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘e Minisitā.

Paula Piveni Piukala: Fepaki.

Sea Komiti Kakato: Sai pē sai pē ka u ka u ‘oange pē e ki’i me’a ko eni ki he Fakafofonga ē. Ko e ko e me’a ko eni ‘oku mahino kia au ‘osi mahino kiate au hangē ko eni ko e me’a ko ē na’e me’a ‘aki ‘e he Tokoni Palēmia ko u manatu’i ko ‘ene mahino pē ki he Sea ‘oku tonu ke tau ‘unu tautolu mei, mei he *issue* ko ia. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e *subsidy* ‘a e Pule’anga ‘oku ‘oange ki he loló ke tokoni ki he kakai ‘o e fonuá. ‘E vakai’i mo ia kapau leva ‘oku sai kuo fe’unga ‘e pau leva ke nau sio ki ai pē ‘e hoko atu pē ‘e ‘ikai ke hoko atu. Ko e fo’i kamata’ia ko e toutai ‘oku lolotonga ta’etute mahalo ‘oku a’u ki he ‘ū me’alele ‘a e ‘a e ‘ū palau ‘oku pēseti pē ‘e tolu ‘apē ‘a hono hilifaki e tute ‘ekisia ki ai ‘a ia ‘oku ‘i ai hono ki’i fakaivia ‘a e kau fakatau palau mo e me’a he ē. ‘A ia kapau ‘e vakai’i ia ko au ‘oku ou tui ki he me’a ko ia Fakafofonga he koe’uhí ‘oku faka’ofa e kau toutai pē ‘oku totonu ke toe ‘oatu ha tukuhau pē ‘oua ‘e toe fakatukuhau kae tuku angé ke tau vakai’i angé ‘a e Pule’anga ko e hā ‘enau ki’i fakasiosio ko ē ‘e fai he ē.

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki pē Sea ‘oku ou fo’ou pē ka koe’uhí ko e fo’i *issue* mahu’inga eni ia he anga ‘eku fanongo ē. Ko ‘eku ‘uhinga he ‘oku nau talanoa mai nautolu ia ki he ki he *sustainable* ‘o pa’anga e hū mai *revenue* he ē ka ‘oku, ka ‘oku nau siosio mai nautolu ki he me’a te nau hanga ai ‘o fakamafasia e kakai ‘a ia ‘oku nau ‘osi fakasiosio nautolu ki ai. ‘A ia ‘oku ‘osi taki ‘enau fakakaukau ‘e Sea ka kapau te ke sio atu ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku hili mai ha me’akai pea ‘oku ke fiekaia kuo pau ke ke ngāue’aki ia ‘e koe.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. ‘Io fakatonutonu ē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku fakatonutonu atu pē ko e fo’i lea ko ē ko e fakasiosio pē fakamafasia’i e kakai te’eki ke ‘asi ha fo’i lea pehē ia ‘i he me’a ...

Sea Komiti Kakato: Mo’oni e Feitu’u na. Sai ‘e Fakafofonga ‘oku ou vakai hifo heni ko e kupu 2 ē me’a ko ē na’e lau ko ē ‘e he Fika 4 vakai’i ‘a e tu’unga lolotonga ‘o e me’a’ofa tukuhau, ‘oku ‘ikai foki ...

<009>

Taimi: 1110 – 1115

Sea Komiti Kakato: ... e me'a'ofa tukupau 'a e pule'angá. Hā fua e me'a'ofa tukupau e Pule'angá ki he toutai mo e ngoue 'e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Lahi 'aupito e ngaahi me'á ia 'oku kau ai mo e

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'omai koe'uhí ke ho'ata ke mahino ki he kau Fakafofongá

Ngaahi koloa 'oku 'ikai ke tute he tafa'aki ngoue and toutai

'Eiki Minisitā Pa'anga: Hangē ko e 'ikai ke tute 'a e ngaahi koloa 'oku fekau'aki mo e ngoue mo e toutai mau fai e ngāue ki ai.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e 'ai pe te mou vakai'i

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io, 'oku lahi 'aupito ia hangē ko 'eku lau atu 'anenaí ko e pa'anga ko ē ko e 'oku 'ikai ke tñaki he ta'u mei he 'ū me'a ko iá 'oku 'i he, fakamahu'inga'i ia ki he 53 miliona. 'Oku 'ikai ko hono vakai'i 'ona ia ko hono vakai'i pe 'oku a'usia e taumu'á, taumu'a na'e fokotu'u ai. Pea mo e me'a pē 'e taha Sea ko u loto pe ke fakamahino'i pē ia. Ko e ngaahi vakai'i ko ení koe'uhí ke vakai'i fakataha 'a e taumu'a hono tñaki 'o ha tukupau pea mo ha ngaahi totongi. Mo 'ene felāve'i mo e ngaahi fakamole ko ē 'oku fakahoko 'e he Pule'angá. Ke siofi ko e ngaahi fakamole ko ē 'oku fakahokó 'oku 'i he tu'unga lelei ke ne a'usia 'a e fo'i taumu'a ko ē 'oku tñaki mai e tukupau ke fakahoko'aki 'a e fo'i ngāue. Pea ko 'ene, ko e tafa'aki ia ko ē 'e taha 'o e tñaki e tukupau, tñaki mai e tukupau pea 'oku.

Pea ko e ngaahi me'a pehē 'oku tui e motu'á ni ia 'e fiefia pe e kakaí ia ke totongi ha tukupau. Kapau 'oku nau me'a mai ko e me'a ē 'e faka'aonga'i ki ai ke tokoni kiate kinautolu mo 'enau nofo fakakolo mo e tu'u faka'ekonōmika. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'a e taumu'a ia ko ē 'a e taumu'a ia ko ē Patisetí. Ke tau, ke fai e fengāue'aki fakatahá koe'uhí he 'oku tokoni mo e kau Fakafofongá honau ngaahi vāhenga mo e ngaahi feitu'u kehekehe.

Sea Komiti Kakato: Mālō

'Eiki Minisitā Mo'ui: Koe'uhí ke teke'aki 'a e ngāue ko iá, mālō

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: 'Io Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia 'eku feinga ko ē ke fakatokanga'i e 'isiu mahu'inga na'e 'ohake 'e Tongatapu 4, 'a e fakatokanga ki he hakaú. Ka u 'oatu 'e Sea 'i he 'Esitimetí ko e ki'i fakatātā pē, peesi 9 ē. Ko e fakamole ki he fefononga'aki *travel and communication*. Na'e patiseti he ta'u kuo'osí, fe'unga mo e 13.9 miliona. 'Okú ke 'ilo e *revise* mai ko ē he Patiseti ko ení, \$21.9 miliona, ko e fakamolé ia. Ko e me'a ia ko u faka'amu au ke nau fakasiosio ki ai ke tukupau e fakamolé. Kae 'oua 'e fakasiosio ki he me'a ke tñaki ki he kakaí. He ko 'ene to'o pe *exemption*

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia 'e totongi tute

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Eiki Sea

Paula Piveni Piukala: Leva e kakaí

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Eiki Sea fakatonutonu atu Sea

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘o ‘ohaké ke fakatokanga’i

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e fakamole ia ko ē

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 7

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘I he folau he ta’u kuohilí, na’e hoko e ngaahi fakatamaki lahi he fonuá. Pe na’e pau ke fai e ngāue ia ki he kakaí, ‘e hā ‘e tukunoa’i pe nautolu ‘i he ‘ū motú, ‘ikai.

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘e ‘uhinga lelei ka koe

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kuo pau ke fai e folau ki ai

Paula Piveni Piukala: ‘E hiki’aki e fefononga’akí ‘a e 10 miliona

Sea Komiti Kakato: Sai ‘e Tongatapu 7 ē

Paula Piveni Piukala: ‘Uhinga lelei?

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai pe ho’o poini ‘au ki ai ē, fakamolemole pe ‘e Tokoni Palēmia. Mou me’a lelei pē ‘oku ‘i ai pe ‘uhinga lelei ‘a e Pule’angá, hā e ‘uhinga e hiki e me’a ko ení. Na’e ‘i ai e ngaahi fakatamaki ‘e hoko mai, ka ‘oku ‘osi fakatokanga’i ‘e he kau Mēmipá hangē ko e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e poini ko ē ‘a e Fakafofonga Tongatapu Fika 7. ‘E Hou’eiki

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku fakatonutonu pe ke tonu e ma’ú. Ko e patiseti eni e 22 Siulai e ta’u kuo ‘osí ki he Sune e ta’u ní, ‘ikai ke ‘i ai ha fakatamaki ia na’e hoko ai. Ko e fakatamakí

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Ko e fakatamakí na’e hoko ia he 21/22

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga ‘ai ‘o kole ki he Pule’angá ke fakatolonga atu e tukuhau ko eni ‘oku ‘oange ki he kau toutaí pea mo e ngoué pea mo e takimamatá. Ka ‘oku te’eki ai ke fakahoko ia. Te nau fai pe nautolu ‘enau ki’i saveá pea nau toki me’a mai ‘o ‘omai ki he Falé ni ke nau mea’i.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e poini ‘oku ou hanga ‘o ‘ohaké, lolotonga fiekaia e Pule’angá, deficit toe nō miliona. Deficit 30 miliona, ko ‘enau fakasiosio pē ‘o sio ki ha me’akai, to’o. Ko hono ‘uhingá

‘Eiki Tokoni Palēmia: Me’a ia ‘a e Pule’angá ke ne fakakaukau’i Sea he ‘oku te’eki ai ke hiki atu ha tukuhau ia ‘a e Fakafofongá ‘o a’u ki he ‘ahó ni. Kei fai pē ‘e he Pule’angá hono fatongia mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō Tokoni Palēmia, ki'i hū mai angé ha ki'i malanga ha taha he Hou'eiki heni Mēmipá ē. 'O ki'i 'oleva pē 'e 8 kae ki'i 'oange ki he Tēpile 'a e Hou'eiki ha faingamālie pea 'oatu leva ki he Feitu'u na Fika 8 ē, Tongatapu 8. 'Io me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tokanga ki he teu vakai'i ngaahi tukupau me'a'ofa pe kuo a'usia e taumu'a

Lord Nuku: Tapu pe pea mo e Seá pea tapu atu ki he Komiti Kakatō. 'Eiki Sea, ko e me'a ko eni ko ē 'oku hoha'a ki ai motu'á ni ia 'i he peesi ko ē na'e mai 'anenai he ngaahi fakamolé. 'A ē 'oku tokanga lahi ko ē ki ai ko ē e me'á, ngaahi fakamolé. Pea ko e me'a ko ē hono 2 pea mo e peesi pe ko eni ko ē na'a tau 'i ai ko ē ke vakai'i 'a e ngaahi tukupau Sea. Ko e fakahoha'a ko ē 'a e motu'á ni 'Eiki Sea 'o fakatatau ki he'etau taumu'a ngāue ko ē e ta'u ní.

Ko e me'a ko ē 'oku fokotu'u mai ko ē he 'a eni ...

<010>

Taimi: 1115-1120

Lord Nuku: ... 'a eni ko ē 'i he Pule'angá ke vakai'í. 'Eiki Sea hangē ko e me'a ko eni ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko eni ko ē ki he tukupau.

Ko u lave'i 'e au na'e fokotu'u e tukupau ko eni 'Eiki Sea makatu'unga 'i he faingatāmaki na'e 'i ai e fonuá. Pea 'omai leva e tukupau ko eni ke faka'atā. Ko e me'a ko ē he pehē ko ē he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'oku te'eki ai mahino pe na'e a'usia 'a e taumu'á 'Eiki Sea, ka na'e 'uhinga hono fokotu'ú he na'e 'i ai e fakatamaki na'e hoko ki he fonuá. Pea 'oku pau leva ke to'o e tukupau ki he koloa langá, to'o e tukupau ki he koloa toutaí, 'ū me'a fēkau'aki pea mo e kakai ko ē e fonuá na'e 'uhinga ai hono, hono fokotu'u ko ē 'o e tukupau ko iá Sea. Ko e me'a ko ē 'oku 'omai ko ē he 'aho ní, fakahoko mai he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'oku 'ikai ke fakapapau'i he Pule'angá pe na'e a'usia ko ā e taumu'á pe 'ikai. Ko e me'a ko ē 'oku hokó ko e me'a ko ē 'oku ou fakafehu'ia ko ē 'e au ko ē hení 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu?

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io.

Sea Komiti Kakato: Nōpele 'Eua me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku fakatonutonu atu pē 'i he taumu'a ko ē e vakai'í. Ko e vakai'í ka ko e founa ngāue pule lelei 'aupitō ia ke, ke vakai'i ha me'a 'oku fokotu'u pea fai hono *review* pē sio pē 'oku a'usia 'a e taumu'a ko iá. Ko e taumu'a ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga Nōpelé ia ko ia pē ia ko e taumu'a ia na'e fokotu'ú. Ka ko e anga foki ia 'o 'etau founa, ko e ngāue lelei ko 'etau 'alu pē ki ha fa'ahinga ngāue pea fai hono ki'i vakai'i pe 'oku hoa mo e taumu'a ko iá. Koe'uhí he 'oku fetongitongi pē foki 'a e me'á 'a e natula ia mo 'ene anga 'etau tūkunga 'oku tau 'i ai he me'a, he tu'unga faka'ekonōmika, fakafonua mo fakamāmani lahi. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'io me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Mālō. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e tokangá ‘Eiki Sea, peseti ‘e 53 ‘o e Patisetí ‘alu ki he vāhenga ‘a e toko 6000 kau ngāue fakapule’anga. Peseti ‘e 53 ko e ‘ave ia ki he vāhenga. Ko e hā ha peseti ‘oku ‘omai ke ‘uhí ke fakakakato ‘aki ‘a e tukuhau ko eni ‘oku vakai’í. Ko e peseti ē ko ē ‘oku tohi’i mai ko ē, peseti ‘e 53 ‘o e pa’anga hū mai fakalotofonua ki he kau ngāue fakapule’angá. Ko e ‘uhinga ‘eku malangá ‘Eiki Sea peseti ‘e 53 ko ē lolotonga ko iá ‘oku vakai’i ‘a e me’a’ofa ko ē na’e ‘oange ko ē ki he kau ngoué mo e toutaí mo e takimamatá. Ko e vakai’i ke fakangata pe ko hono vakai’i ke hoko atu. Ko e me’a ko ē ‘a ē ko ē ‘oku fai ki ai ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku sai pē ke u tali atu?

Sea Komiti Kakato: Lelei ‘aupito ‘Eiki Minisitā Pa’anga. ‘E sai pē ke tali mai he Minisitā Pa’angá?

Lord Nuku: Kapau te ke hanga koe ‘o to’o he’eku taimí pea ‘ikai ke u tali ia ‘e au pea kapau ‘e tuku ke ne tali mai ka u toki ...

Sea Komiti Kakato: Na’a ke me’a pē ‘anenai, na’e ‘ova e taimí ia ‘a Fika 4, Tongatapu 4 pea ‘oku pau pē ke u tufa tatau ai pē kia moutolu Hou’eiki.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e me’a pē ia ‘a e Feitu’u na he ko koe ‘oku ke pule hotau Falé mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io ko ‘eku, tapu pē Sea kae ‘uma’ā e, ko ‘eku tokoni atu pē au he ko e, ko e vakai’i pe ‘oku a’usia ‘a e taumu’a, taumu’a ko ē hono fakahoko ‘a e ngaahi me’a ko iá.

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu atu eni Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Pea ‘oku ...

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu atu ‘a e ma’u hala ko ē. Ko e fakalea ko ē he lipootí *intending to phase out tax* ...

Sea Komiti Kakato: Tau ‘ai pē faka-Tongá ē.

Paula Piveni Piukala: ‘I he fakalea ko ē ‘i he faka-Tongá ...

Sea Komiti Kakato: Faka-Tonga.

Paula Piveni Piukala: ‘E Sea peesi 39, ko ‘eku ‘uhingá he ‘oku mahu’inga kia au ‘a e, **vakai’i ke holoki ‘a e lahi ‘o e tukuhau faka’atā.** Ko ‘ene holoki pē tukuhau faka’atā ko e hili ia e tukuhau ki he kakai. ‘Oku faka’atā ka ko e tukuhau ka ko hono holokí pē, ‘a ia ko hono fakapālangí *intending*, ko e taumu’á *purpose* ke *phase out*. ‘Oua toe ‘omai ‘o toe ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki.

Paula Piveni Piukala: Kapau ‘oku me’a pea liliu e me’a ko ē ‘oku tohi mai he’etau *Statement*.

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki ko u, mou laumālie lelei pē. ‘Oku te’eki ke vakai’i ia he Pule’angá ‘a e me’a ko eni ka te nau vakai’i. Pea kuo pau pē ke nau foki mai ki he Falé ni. Kia au ia he’eku ongo’í Hou’eiki Pule’anga, ko ‘eku kole pē ‘a’aku he ‘oku ‘ikai ke u kau au he tipeití. Kapau ‘e vakai’i ‘oku ‘ikai ke a’usia e taumu’á ...

<002>

Taimi: 1120-1125

Sea Komiti Kakato: ... pea ke ‘oange pē, ‘oange pē me’a ma’a e si’i kakai ‘o e fonua he toutai mo e ngoue.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia Sea, ko e taumu’a pē foki ia ke hoko.

Sea Komiti Kakato: Ko ia, ko e kolé pē ia. ongo lelei atu mei he Feitu’u na kaunga lelei ki he Fale ni mo e kakai ‘o e fonua.

Lord Nuku: ‘Oku mahino kiate au ia ‘a e ‘uhingá ka ko e me’a ko ē, vakai’i ‘a e tu’unga lolotonga ‘o e tukuhau me’a’ofa, ko e me’a’ofa ko iá ‘oku vakai’i. Pē ‘e hoko atu, tautautefito ki ha ngoue mo e toutai mo e takimamata. Ka ko hono fakalea ko ē he, ko e me’a’ofa na’e ‘uhinga ai. Ko e ‘uhinga ke hā, ke to’o, pē ‘e hoko atu.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Nōpele ‘oku ke me’a koā ki he me’a ‘oku me’a mai ‘a e Minisitā Pa’anga, te nau vakai’i pea toki foki mai ‘o, te nau līpooti mai pē, pē ‘e hoko atu pē ‘ikai hoko atu. Ka ‘oku te’eki ai ke nau vakai’i, ka ‘oku nau ‘omai he’enau *statement* te nau vakai’i, ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē te u toe fakamaau’i fēfē’i.

Lord Nuku: Sea, Sea tuku mu’a ke u malanga atu.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ‘oku ke malanga koe ka te ke toloi ‘e koe ‘etau ngāue he ‘oku ke me’a mai koe ‘e to’o, ‘ikai ke mau ‘ilo pē te mau toe fēfē atu ki he Feitu’u na.

Lord Nuku: Ko ‘eku malanga atu ‘i he me’a ko ē ‘oku tohi mai ko eni ko ē ‘i he peesi, me’a ko ē ‘oku tohi ko e me’a ia ‘oku fai atu ai ‘a e malanga.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘osi mahino ia kiate au....

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ke u ‘uhinga au ia ke tali mai koe ‘e he ‘Eiki Minisitā, ko e fakakaukau ia ‘a e ‘Eiki Minisitā, ko e me’a ko ē ‘oku ou malanga atu ai, ko e tukuhau me’a’ofa na’e faka’atā, makatu’unga ‘i he Koviti, makatu’unga ‘i he ngaahi me’a fakatamaki na’e hoko. Ko hono vakai’i ‘oku mo’oni ‘a e kau Fakafofonga, me’a’ofa na’e faka’atā ke to’o, pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano maumau ia ‘o’ona.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki, ki’i me’a hifo Minisitā Pa’anga ki lalo. Ki he mahino ‘a’aku ‘oku ‘ikai to’o ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Nōpele. Ko e vakai’i ‘e nautolu pea toki fai ha ngāue ki ai, ‘oku te’eki ai ke fai ‘a e vakai’i, ke ke fakamolemole ki he Feitu’u na. Koe’uhi te ke tataki ‘e he Feitu’u na ia au ke u ma’u hala, ko e vakai’i ke to’o, ‘oku hala ‘a e fo’i me’a ko ia, ‘ofa mai Hou’eiki mo e kau Fakafofonga *opposition*, ‘oku hala ho’omou faka’uhinga ko iá. Ko e fakatonulea pē ia ‘a e Feitu’u na.

Lord Nuku: ‘A ia ko ho’o ‘uhinga maí ‘oku hala ‘emau malanga.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhingá he ‘oku mou hanga ‘emoutolu ‘o taki ‘a e me’a pea te u ‘alu au ia ‘i ai ‘o pehē, ko e vakai’i ko eni ke to’o, ‘oku te’eki ai ke fai ha ngāue ke to’o ‘a e me’a ko ia.

Lord Nuku: Sea ko e me’a eni ‘oku tohi maí. Ko e vakai’i ‘a e me’a’ofa faka’atā.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko e fo’i lea ko e vakai’i, te ke ‘alu ‘o vakai’i pē ‘oku puke pē ‘oku sai pē, ka ke toki fai leva ho’o ngāue ki ai. Ko e anga ia ‘eku faka’uhinga.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko ‘eku fie tokoni atu kapau ‘oku ke fiekaia pea ke hū ki he falekai ‘o vakai’i pē ‘oku ‘i ai ha me’akai, kapau ‘e ‘i ai ha me’akai te ke kai, ko e ‘uhinga ia e fo’i vakai’i ko ē he ‘oku tau lolotonga *deficit*, 30 miliona. Ko e ‘uhinga ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, mou me’a moutolu ki lalo.

Paula Piveni Piukala: ... he malumalu ko ia.

Sea Komiti Kakato: ... mou me’a kotoa ki lalo, mou me’a ki lalo Hou’eiki. Kapau leva ‘oku ke me’a atu ke fiekaia, ‘io, kuo pau leva ia te ke kai koe, he ē. Ko e faka’uhinga ia ‘a ‘au pea ‘oku ke to’o mai ho’o poini ē. Fakamolemole pē Fakafofonga ē, ka u ‘oatu pē ‘uhingá ka tau hoko atu. ‘Oku ‘i ai ho’o poini ‘au ia he ‘oku ke ‘omai pē ‘e he Feitu’u na ho’o poini, ka ko e faka’uhinga ko ē ki he fo’i me’a ko eni ‘a eni na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga fika 4, ‘oku ou pehē ke fai’aki ‘a e faka’uhinga ‘a e Pule’anga ka tau ‘unu, ka ‘ikai, pau tukutuku pē ke mou feme’a’aki pē ai.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e faingata’a’ia ‘anga he ‘oku ‘osi tohi’i mai ia ‘i he faka-pālangi ke *phase out*, ka ko e fakalea faka-Tonga ke holoki ‘a e lahi ‘o ‘etau ...

Sea Komiti Kakato: Ko ‘etau tu’utu’uni te tau ngāue’aki pē ‘a e faka’uhinga ko eni ha’aku ‘a e Sea ‘i he tu’unga ‘oku tau ‘i ai ‘i he lea faka-Tonga. Fakamolemole atu pē.

Tokanga ki he fokotu’utu’u ngāue ‘ikonōmika e Pule’anga mo e vakai ki he kaha’u

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē kapau te u lava ‘o ki’i tokoni nounou atu pē Sea. ‘E pule pē foki ‘a e Feitu’u na Sea, ka ko e kaveinga ko eni ‘oku fai ai ‘a e fakahoha’a na’e fakahoha’a atu ‘a e motu’a ko ē ‘i he peesi 39, kātoa ‘a e ‘u kaveinga ko iá ‘oku fakamalumalu ia ‘i he *title* ‘i he peesi 34, fokotu’utu’u ngāue ‘ikonōmika mo e vakai ki he kaha’u, ‘a ia ‘oku hangē ia ha palani Sea.

Kae kātaki pē Sea, ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Hou’eiki, kapau ‘e me’a ‘a e Hou’eiki ke peesi 89, ‘oku fakaikiiki atu ai ko e fakakaukau’i ‘e he Pule’anga ‘a e ngaahi pa’anga ko eni ‘oku hā lelei ai ‘a e lahi ‘o e pa’anga ko ē ‘a ia ‘oku *exemption*, tau pehē ko e 21/22 ko e pa’anga ‘e 49.3 miliona fakakātoa, 20/21 ko e 57.5 miliona, ‘a ia ko e pa’anga ko ia, kapau leva ‘e to’o ‘a e *exemption* pau ke totongi ko e pa’anga ia ‘a e lahi ko ē ‘e totongi, pea ko e ...

<005>

Taimi: 1125-1130

Mateni Tapueluelu: ...Ha ngāue ko e 'i 'olunga tu'unga fakapa'anga 'oku hā mai ai 'oku 'i ai 'a e faingata'a'ia 'a e Pule'anga ko hono 'uhingá ko e mo'ua ko ē ke totongí. 'A ia 'oku tau ...kapau 'e 'alu hake ki 'olunga tu'unga fakapa'anga 'oku fiema'u ia ke ngāue ko hono 'uhinga ko e mo'ua 'e totongi fakafoki. 'A ia ko e tu'unga ia ko ē 'oku 'i ai hono fakakaukau'i pea 'oku 'ikai ke kovi ia ko e tu'unga ia 'oku tau 'i ai. Ko e poini pē 'oku ou 'oatu 'e au ia kuo pau ke tau faka'ilo 'a e maama ki he kakai 'o e fonua. 'Oku tau 'unu atu ki he taimi kuo pau ke tu'u e Tonga 'o ngāue'i hono kotoa ke monū Sea. Ko e 'uhinga pē ia mahalo e motu'a ni mo e kole pē ke kei hanga pē 'e he Hou'eiki Pule'anga 'o fakakaukaua ange 'a e faingata'a'ia 'aupito ke 'oua 'e fu'u to'o 'aupito e ngaahi me'a hangē pē ko e me'a 'a e Feitu'u na Sea ngoue ke tokoni mai pē. Ko e me'a mahalo 'oku ou fie taki ai 'a e tokanga 'a e komiti mālō 'aupito 'Eiki Sea mālō.

'Aisake Eke: Sea ko u ki'i kole pē au ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i fakamolemole ē ko e taimi eni 'a e 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tokanga ki he Lao Tukupau tali he 2002 he tukuhau me'a'ofa ke tokoni ki he langa faka'ekonomika

'Aisake Eke: Ko u kole pē au ki'i tokoni he me'a ko eni Sea kātaki fakamolemole. Tapu mo e 'Eiki Sea mālō ma'u e pongipongi ni tapu mo e Hou'eiki 'a e Komiti Kakato. Sea ko e fokotu'utu'u fo'ou 'a e *tax* ko eni na'e talu ia he 2002 'a e tukuhau ko ē 'oku tau lele ai he taimi ni, pea na'e kau e fakaukau'i ia 'a e ngaahi me'a ko ia 'ikai ke ngata pē he ngaahi tukuhau, ka ko e ngaahi tukuhau ke langa'i 'a e tu'unga faka'ekonōmika. Pea 'oku 'asi ia he ngaahi Lao, ka ko e ngaahi Lao ko iá 'a ia kapau 'e... 'a ia ko e ngaahi tukuhau mavahe ia koe'uhí ko e sio ki he ... 'a ia ko e talu ia mei he 2002 'a ia ko e 2023 eni.

Ka 'i he taimi tatau ko e ngaahi faka'atā ko ē 'oku fai 'oku 'i ai mo e ngaahi faka'atā ia koe'uhi ko e taimi ko ē 'oku hoko ai 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula hangē ko eni hoko ko eni e Koviti, ka ko e ngaahi faka'atā ia hū mai pē pea toe hū kitu'a, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi faka'atā ia lele mai pē. 'A ia 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga ia pea 'oku ui foki ko e *tax expenditure* 'uhinga ia pa'anga na'e 'omai, pea ko e me'a ko ē 'oku 'ikai ke u fu'u hoha'a ki heni, pau ke fou mai eni ia he 'ū Lao he ta'u kaha'u, kapau 'e ha'u eni he ta'u kaha'u pau ke ha'u e 'ū Lao.

Ko u lave'i pē 'e au 'e fai e *consult* fai e talanoa Minisitā mo e ngaahi kupu ko eni 'oku felāve'i. Ka ko 'eku lave'i pē 'au 'a e anga 'a e kamata 'a e fa'unga tukuhau a'u mai ki he taimi ni sio ki ai pē 'oku fēfē, pea 'e pau ke foomu, 'ilo 'e au ia, ko u 'ilo 'e au 'a e *IMF* na'a nau 'osi fokotu'u mai 'enautolu 'a e me'a ko ē.

Ka ko u tui ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku pau ke fou mai heni 'i he fakatonutonu e ngaahi Lao ko eni, pea 'ikai ke ngata ai ko u tui 'e fai e talanoa ki ai, ka ko u 'ai pē au talu eni mei he 2002. Ka ko e fehu'í ko e hā e me'a 'oku 'alu ai ki he toutai kae kei mamafa pē ika ngaahi me'a pehē foki. Ka ko u tui ko e me'a pē 'oku ou ki'i 'ai ko e 'uhingá 'e fou mai heni, pea ko e vakai'i e me'a na'e 'osi he 2002 ko 'etau a'u mai ki he 'aho ni 'o sio ki ai pē 'oku fēfē. Pea ko u 'ilo 'e au ko e *IMF* ko 'enau tokanga mai nautolu koe'uhí ko 'etau kei falala ko ē he pa'anga mei muli tokoni Patiseti.

Ko e me‘a ia ‘oku nau sio ki hē na‘a ‘oku ‘i ai ha me‘a ia hē ‘oku ‘oatu pē tokoní ia ka ‘oku ‘ikai ke ma‘u e a‘usia taumu‘a pea fou mai ā ia ‘ave ‘ia ‘o fakatau mai‘aki ha fo‘i fo‘i‘akau he falemahaki. Ko e ngaahi me‘a pehē ko e me‘a pē ‘oku ‘ikai ke u sio ai ‘e fou mai heni ‘i he ta‘u kaha‘u. Ko e me‘a lahi pē ko e Lao kaikehe ki‘i fakama‘ala‘ala pē au Sea ‘i hē ko u lave‘i pē au ongo tafa‘aki mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ‘Eiki Nōpele ‘Eua me‘a mai.

Lord Nuku: ‘Oku makatu‘unga ‘a e fakahoha‘a ‘Eiki Sea ‘i he fokotu‘utu‘u pa‘anga hū mai, fika 1 hokohoko atu hono fakahoko e fakalelei ki he pa‘anga hū mai hono fokotu‘u ‘o e mīsini ko ē. Ko e me‘a ko ē ‘oku fai ki ai e tokangá na‘a ku fakahoha‘a ki ai ‘anenai ‘a e peseti ko ē ‘e 53 ko ē ‘e 53 ko ē ‘oku vahe‘i, tānaki hē ko e ‘uhingá kae lele ‘a e kau ngāue fakapule‘anga ki he tu‘unga ko e peseti ‘e 53 ‘a e pa‘anga fakalukufua ‘oku ‘alu ia ki he toko 6000 nau ‘osi fakahoko atu.

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Ke u fakatonutonu, fakatonutonu atu pē Sea.

Lord Nuku: Ko e tupu pē eni mei he malanga ‘a ē ko ē na‘e ‘omai mei taumu‘a.

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu‘u na e tokoni ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Lord Nuku: ‘Io.

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: ‘Ikai ko ‘eku tokoni pē Sea ko e peseti ‘e 53 ‘oku ‘alu ia ki he kau ngāue ‘e toko 6000 ko e fāmili ia ‘oku 10000 mahalo ia. ‘A ia ko ‘ene ‘alu ‘a‘ana ko ē ko ē ki he tokoni ki he ngaahi fāmili mo e ngaahi me‘a ‘oku tokolahi ange ia he fo‘i fika ko eni ‘oku ‘omai mālō.

Tokanga ki he peseti 53 vahea he Patiseti ko e vāhenga kau ngāue fakapule‘anga

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ‘oku makatu‘unga ‘eku fakahoha‘a ‘i he vāhenga e kau ngāue fakapule‘anga ‘oku fe‘unga mo e peseti ‘e 53 ‘etau Patiseti ko ē ko eni e ta‘u ko eni. Ko e me‘a ia ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha‘a, he ko e ‘uhinga na‘e ‘osi ai ‘a e fokotu‘utu‘u ‘a e Pule‘anga kimu‘a ke holoki ko ē ‘a e fika ko ē ‘a e kau ngāue fakapule‘anga ke ‘alu....

<007>

Taimi: 1130-1135

Lord Nuku: ...lalo, pea na‘e ‘osi holo e fika ko ia 'Eiki Sea ‘o a‘u mahalo ki he toko 3000 tupu. Ko e ‘aho ni kuo foki ia ki he 6000 ko ē ko ē ‘a ē na‘e makatu‘unga mei ai hono faka‘ai‘ai ko ē ke holoki. Pea na‘e ‘i ai e hiki vāhenga mo e ouau ko ia, ko e ‘uhinga ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki: Sea ko e ki‘i fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki: Tapu mo e Feitu‘ú na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ko e fakatonutonu koe‘uhi ko e fika ko eni ‘oku ‘ohake he malanga

ko eni. Na'e 6000 pea na'e holo 'o 3000, ko e peseti ia 'e 50 hono holoki e ngāue fakapule'anga. Ko e taki hala fakamanavahē ke fanongo mai e kakai 'o e fonua. Ko hono ua Sea, ko 'eku fehu'i ki he 'Eiki Nōpele, pē 'oku loto ia ke holoki e vāhenga 'o e kau ngāue fakapule'anga ke 'oua te nau vahe. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : 'E 'Eiki Minisitā fakamolemole ē ko e fo'i fehu'i ko ia 'oku tali pē ia ho'omou *statement*. Fokotu'utu'u ngāue ki he ngaahi fakamole..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko u tuku pē 'e au ki he fakatonutonu 'oku holo mei he toko 6000 'o toko 3000..

Sea Kōmiti Kakato : 'Ikai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Pea ko eni 'oku toe foki 'o 6000..

Sea Kōmiti Kakato : Sai 'e 'ikai ke u lave ki ho'o fakatonutonu..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Peseti ia 'e 50 Sea 'oku fakavalevale ia.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a ki lalo 'Eiki Minisitā fakamolemole. Kapau te ke me'a hifo ki he me'a 'oku ke me'a mai pē 'oku loto, pē 'oku fie loto e Nōpele 'o 'Eua ke holoki 'a e vāhenga. Ko eni 'oku 'asi pē 'i he kongā 1 'e holoki e fakamole vāhenga 'a e kau ngāue fakapule'anga 'e ngata pē me'afua ko e peseti 'e 53 'a e pa'anga hū mai fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e poini ia Sea ko 'ene pehē 'oku peseti 'e 53 'oku 'alu ki he kau ngāue fakapule'anga 'e toko 6000 he fonua ni.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e anga ko ia e 'uhinga'i ko ē 'e he motu'a ni..

Sea Kōmiti Kakato : Ka 'oku faka'uhinga mai leva..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oku fu'u lahi, 'a ia ko e me'a 'e fai ki ai ko hono tukuhifo pē ko 'enau ta'evahe kae fiemālie e Hou'eiki Nōpele, Mālō Sea,

Sea Kōmiti Kakato : 'E 'Eiki Minisitā mou 'ofa mai 'o mou ngāue'aki pē ha ngaahi me'a lelei 'oua te mou tuputāmaki. Ko e ngaahi me'a ena ko ē 'oku ou fiema'u ke 'oua 'e ngāue'aki pehē 'oku takihala'i 'e he Nōpele 'a hai, pē 'oku takihala'i.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e ngāue'aki Sea ko hono ngāue mai 'akí.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku ke mea'i..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Kuo pau ke mau 'oatu 'emau tali..

Sea Kōmiti Kakato : Me'a ki lalo 'Eiki Minisitā. Feinga ke ke talangofua ē. 'Oku tau lolotonga feinga'i ho'omou Patiseti pea mou 'ofa mai 'o mou feme'a'aki he ngaahi me'a lelei kae tafe lelei ho'omou feme'a'aki. Ko u tui 'oku totonu ke mou fu'u tokanga 'aupito. Na'e fai 'a e fu'u laka he fonua ni koe'uhi ko e vāhenga e kakai e fonua, pea 'oku totonu ke fai

fakapotopoto'i e me'a ko ia. Pea ko e me'a ko ia na'e a'u ki ha tu'unga mālō pē 'etau mo'ui he fonua ni na'e kau e motu'a ni he taimi Fale Alea e ta'u ko ia. 'E fakavalevale ke tau hanga 'o holoki e me'a ko eni.

Kiate au he'eku ongo'i, ko e me'a pē 'oku me'a mai e Minisitā 'e vakai'i e 'u me'a ko eni pē 'e a'u ki ai pē 'e 'ai e peseti 'e 53 pē 'ikai ke pa'anga fakalotofonua hono vahe'i ki he toko 6000 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele. Ka mou me'eme'a lelei pē he 'oku ou tui 'e 'ikai ha taha he Fale ni te tau loto ki ai he 'oku lolotonga 'unu e koloa ka 'oku tau feinga ke fenāpasi e me'a ko eni, he 'oku ai e 'ū poini mo e 'uhinga 'a e kau Fakafofonga. Hoko atu 'Eiki Nōpele ho'o me'a.

Lord Nuku : Sea te u toe foki pē ki he me'a ko eni ko ē na'e fai ko ē ko ē me'a mai ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Sea. Ko e holoki 'a e fakamole 'i he vāhenga ke ngata he peseti 'e 53. Ko e me'a ko ē na'a ku malanga atu ko ē ki ai, na'e holoki e kau ngāue fakapule'anga ke holoki koe'uhi ko e peseti lahi ko eni he 'aho ni. Ko e 'uhinga ia e fakamalanga' ka 'oku 'uhinga foki 'eku fakamalanga atu Sea, he 'oku tu'uma'u ē kae to'o 'a e faka'atā me'a'ofa ko ē ko ē na'e 'ave ki he kakai. Pē 'e anga fēfē ke fakapalanisi 'a e fo'i ngāue ko ia. Ki he kongā lahi 'oku 'ave ki he tokosi'i 'o e fonua.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatonutonu atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu. Ki'i me'a hifo 'Eiki Nōpele 'Eua.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e fakatonutonu pē koe'uhi ko e pehē ko ē 'e he Fakafofonga ko e to'o 'a e me'a'ofa. 'Oku 'ikai ha fo'i lea ia ko e to'o 'a e fakamatala ko e vakai'i hangē pē ko ia na'e fakahoko atu. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io tonu ia 'Eiki Minisitā ho'o, pehē ke to'o ko e vakai'i pē. Ko e fo'i lea ko ia 'oku 'i he'etau *statement* 'i he'etau fakamatala. Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku : Mālō 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ē kapau te u hoko atu leva ki heni te u hoko atu ki he pa'anga hū mai ko ē e fonua. Ko e me'a ko ē 'oku fakakaukau'i ke vakai, vakai'i e pa'anga ko ē 'oku fakamole tau pehē ko e tukuha ko ē na'e to'o ko eni...

<008>

Taimi: 1135-1140

Lord Nuku: ... 'oku mole ia ki he pa'anga hū mai kapau 'e fakafoki e tukuha ko eni ke tātaki 'e tupu leva e pa'anga hū mai e fonua. Ko 'eku 'uhinga pē ia ki ai ko e 'uhinga pē ia hono vakai'i he 'oku fu'u lahi e pa'anga fakamole ko ē ko ē 'oku fai ko ē 'e he fonua 'a ē 'oku talamai ko ē he 'aho ni kapau 'e pehē mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga te ne hanga 'o tātaki ē ke ta'ofi e *deficit* 'a e fe'amokaki pea te u tui ki ai. Pea kapau ...

'Eiki Palēmia: Sea ki'i kole pē ki he Nōpele pē 'e lava 'o ki'i tokoni nounou pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu'u na 'io sai.

'Eiki Palēmia: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Tokoni mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Fakatapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato ko e kau foki eni he *exemption* ko ē Sea 'oku tau ngāue 'aonga 'aki pau 'e kole mai ha ki'i vāhenga mai 'emau ki'i pasi ke 'ave ai e fānau to'o *tax* ko ia hanga leva 'e he Minisitā 'o he ē 'a ia ko e ko e ngaahi me'a pehē 'oku 'oku tau lava 'o ...

Mateni Tapueluelu: Sea ki'i kole pē mu'a ke fakama'ala'ala mai e fakatonutonu toki 'oatu e kole e motu'a ni ko e pasi ako e vāhenga na'e talamai ke totongi 7000 'aneafi Sea. Nau kole 'oku 'ikai ko ha pasi ia ha, ko e 'ai komēsiale ko e fānau ako pea ko u kole ki he 'Eiki Minisitā ke tokoni mai he ko e kole ko e kole ...

'Eiki Palēmia: Kae toki kole mai ki he Sea ...

Mateni Tapueluelu: Ko e kole tokoni ko e *grant* ia 'omai he kau *donor* mei tu'a.

Sea Komiti Kakato: Tā 'oku sai sai.

'Eiki Palēmia: He ko e 'uhingá foki ia Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Kātaki 'oku 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'oku 'ai noa'ia ka ko e 'uhinga 'oku 'i ai e ngaahi 'a e ngaahi me'a 'oku pehē he Pule'anga ke ki'i toloi atu ā e me'a ko iá he 'oku 'uhinga he 'oku mahu'inga ke fakasi'isi'i 'a e ki'i pa'anga 'oku totongi 'i he ngaahi komiuniti mo e ngaahi kolo pea kapau leva te mau fakafefeka me'a kotoa pē totongi 'e 'ikai ke 'i ai ha *deficit* ia 'e ma'u mo e kātoa mai e pa'anga ia ko ē ka 'e maumau ai e feinga 'a e ngaahi kolo 'e ni'ihiki ki hono feinga'i 'enau tupu honau tafa'aki fakaako ko 'enau ko e kaungā faikava ke 'ai ha'anau ki'i pa'anga. Ka ko e 'uhinga pē ia Sea 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke 'oku ta'efai homau fatongia ko e fai he faka'atu'i ke tokoni'i 'a e ngaahi kolo mo e ngaahi, ngaahi kulupu ko e 'uhinga pē ke fai 'enau ngaahi taumu'a hangē ko e pasi hangē ko e 'ū me'a ko eni 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga Tongatapu 4 mo e ngaahi alā me'a pehē. Ko e ko e 'uhinga pē ia Sea mālō kapau pē 'oku mou loto moutolu ia ke 'oua 'e toe fai ha me'a pehē faingofua 'aupito ia ko e ta'etali kātoa ia ko ē 'a e 'ū kolé mālō.

Tokanga 'oku toe hiki ki 'olunga fe'amokaki Patiseti 'a e Pule'anga

Lord Nuku: Sea. 'Oku ou hangē 'oku ou ongo'i te u faifai pea te u ki'i loto vaivai he ngaahi me'a ko ē 'oku fakamatala mai 'Eiki Sea ka ko e me'a ko ē 'oku fakamatala mai ko ē ko ē 'oku fehangahangai mo e fonuá fakalukufua 'oku 'ikai ke ko e me'a ia ko ē 'oku tonu ke fai ki ai e ngāue. 'A e 'ova ko ē 'a e Patiseti pē ko 'etau pa'anga 'i hotau ivi. 'Ova lahi 'aupito he nau pehē ko e me'a ko eni he Pule'anga kuo hilí na'e fe'amokaki pē. Ha'u ko ē Patiseti ko ē he ta'u ni 'oku toe hiki hake fe'amokaki. Pea ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'a.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga 'io.

Fakatonutonu Pule'anga ko e fe'amokaki he Patiseti 'oku holo fakahoa ki he patiseti lolotonga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku fakatonutonu pē ko e fe'amokaki ko ē 'i he ta'u ko eni na'e 30.3 tupu ko e ha'u ko eni 'a e Patiseti ia 'oku 27.2 ko e holo ia mālō.

Lord Nuku: Kapau ko ia Sea 'oku hala 'a e me'a ko ē nau fakahoko atu ka ko e anga ia 'eku ma'u ko eni ko ē ki hení 'oku tau kei tu'u pē he tu'unga fe'amokakí. Kapau 'e holomui leva e 'ū Pule'anga Tokoní te tau fēfē? Ko e me'a ia 'oku fai foki ki ai 'a e hoha'á he 'oku 'i ai e taimi ko e taimi fakatamaki pea 'oku 'i ai mo e taimi hangē ko e me'a ko eni ko ē 'oku fakahoko he 'ū feme'a'aki 'oku hoko e tau ko eni ko ē ko ē tau ia he feitu'u ia 'oku mama'o faka'uli'ulia mei heni ke ne uesia kitautolu. Pea 'e malava ke hoko 'a e ngaahi 'ū me'a ko íá. Ko e me'a ko ē 'oku 'uhinga ai e fakahoha'a atu tau 'ai 'ai lelei pē fakatatau ki hotau iví he 'oku talamai 'e he patiseti hotau ivi fakalotofonua pea mo e pēseti 'oku tokoni mei mulí. Ko e me'a ia 'oku fai ko ē ki ai 'a e hoha'a.

'Eiki Palēmia: Sea ko u tui kapau 'e, kole pē ki he Nōpelé pē 'e lava pē 'o ki'i tokoni he 'oku maama ange ai 'a e hangē ko 'ene ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'e Fakafofonga Nōpele na'e 30 miliona foki 'etau *deficit* he *budget* na'e tali he Fale ni ...

<009>

Taimi: 1140 – 1145

'Eiki Palēmia: ... he ta'u kuo 'osí ka 'oku kei tu'u he taimi ní 'e meimei, 'ikai ke 'i ai ha *deficit* ia ko e 'uhingá pē ko e fakasi'isi'i 'a e fakamole 'a e Pule'angá mo e lahi e tokoni mai ko ē e *budget support*. 'A ia ko e me'a ia ko ē 'oku tau faí, tau 'ai 'a e me'a ko ē 'oku mahinó, ka tau toki sio pe te tau lava 'o toe fakasi'isi'i 'etau fakamolé mo e me'á, mo tau sio ke tokoni mai 'a e ngaahi *partner* 'atautolú. Ke lava pe ai 'o fua pe 'e hotau iví hangē ko e me'a 'oku tokanga ki ai e Nōpelé.

Ka 'oku 'ikai ke tonu ia ke tau faka'alina lelei 'o talaatu, 'o ma'u pe pa'angá ia. Pea 'osi ange ko íá pea tau *deficit* he 'osi ko ē 'a e fakamole ko ē ta'ú. Sai ange hono 'oatu ē ka tau feinga pe ke 'oua 'e *deficit*. Hangē ko e me'a ko ē 'oku hoko 'i he ta'u fakapa'anga he taimi ní 'e *likely* ia te tau lava pe tautolu 'o fua 'etau fakamolé kae 'ikai ke tau toe ala ki he 'etau ngaahi pa'anga talifakí. Mālō Sea.

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na, 'io, sai pē, te u fakahoha'a atu ai pe au?

Sea Komiti Kakato: Fēfē ke ke toki malanga kae 'ai e

Fakatonutonu Tongatapu 5 ki he lahi fakapa'anga e fe'amokaki he Patiseti

'Aisake Eke: 'Io na'e 'ai ke u fakatonutonu e lau ki he *deficit* ka ko u pehē ke tuku pe ā ke u toki malanga atu 'anai. 'Oku 'ikai ko e *deficit* ia 'etau palaní ko e 30, ko e 51, kaikehe ka u toki malanga atu pē 'anai 'o fakama'ala'ala, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālie, mālie

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a ē te tau toe iku fakatonutonu ai pē Sea he ngaahi me’a pehē. Ka ‘e lava pe ia ‘o tali atu ‘anai. He ko e ‘uhingá ko e kātoa ‘a e *deficit* ‘oku ‘i ai e fakapa’anga ki ai pea na’e toe ke fakapa’angá ‘a e 30 milioná. ‘A ia na’e pehē leva te tau ala leva ki he ...

Sea Komiti Kakato: Ko e tu’u he taimi ní Palēmia ‘oku ‘i he Falé ni kotoa e kau Mēmipá

‘Eiki Palēmia: Ko ia

Sea Komiti Kakato: Hangē ko e me’a ko ē me’á na’e 30 ka ‘oku holo ki he 27 ē. Ka ‘oku ‘i ai e faka’uhinga ia ‘a e, ‘e tuku e faingamālie ki ai ‘anai ke ne toki me’a ia ko e hā ‘ene

‘Eiki Palēmia: Lelei Sea ka mau toki tali ‘emautolu ‘anai, mālō

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Nōpele, fakamā’opo’opo mai ‘Eiki Nōpele

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ‘oku toe fihí ange anga ‘eku malanga mo ‘eku fakakaukau he ‘ahó ni he me’a ko ē ‘oku ‘omai mei hē, mo e me’a ko ē ‘oku ‘omai mei hē. Ko fē fika ko ē ‘e mo’oní, na’a tau fakatonutónú? Ko e hā e fika totonú? Ko ‘eku fehu’i atu ia ko ē he taimi ní ke tali mai ‘e he Pule’angá pe ‘oku tonu ‘enau fika ‘oku ‘omai. Pe ‘oku tonu e fika ‘oku ‘omai ko ē pea mei hē, ‘a eni ko ē ki he fe’amokakí.

Na’e ‘osi fai e fakatonutonu ko eni ‘aneafi ‘Eiki Sea. Pea na’e ‘uhinga hono, na’á ke me’a ‘aki ‘omai e me’a ko ē na’e fakatonutonu ‘aneafi ke kau he malanga ko ē ‘o e patisetí. He ko e ‘uhinga ‘a e vakai ko ē ki hení, ‘oku te’eki ke tau lave tautolu ia ki he fiká Sea. Ko e fokotu’utu’u faka’ekonómika eni ko ē ‘a e pule’angá ‘e fai ‘o fakafika mai he patisetí. Pea ‘oku ‘uhinga ia anga ko ē ‘etau fakamalanga he ‘aho ní he ko e fokotu’utu’u eni ‘oku tau lolotonga ‘i aí. Ko e me’a ko ē ‘oku fai atu ki ai e tokangá ia hangē ko eni ke vakai’i e tu’unga lolotongá. Sekitoa ngoué mo e toutaí ‘Eiki Sea, sekitoa faka’ofa taha ia he fonuá ni. Ka ko e pēseti lahi taha ia ‘o e fonuá.

Mateni Tapueluelu: Ki’i tokoni nounou ‘aupito pe Sea ki he ‘Eiki Nōpelé

Sea Komiti Kakato: Tali pe ‘e he Feitu’u na, ‘io me’a mai

Mateni Tapueluelu: ‘Oku hā ia ‘i he peesi 42 ‘Eiki Sea ‘o e fakamatalá, palakalafi fakamuimuí. Peseti ‘e 88 e kakaí ‘oku nau ma’u mo’ui meí he ngoué. ‘A ia kapau leva ‘e to’o e *exemption* e ngoué ko e fakafuofua ia e peseti e kakai ko ē ‘e ngali ‘e uesiá.

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki, mou kole pe ki he Pule’angá he ko ‘enau, ko e fo’i leá ko e vakai’i pē. Mou malanga pe mo homou faka’uhingá, ka ‘oku mālie ho’o ‘omai ke fakafefeka, Pule’anga mou ‘ofa mai ‘oua ‘e to’ó. Ko e kolé pe ia, ka mou ō pe fai pe homou vakai, fai homou ngāué. He ‘oku ‘i ai e mo’oni e Palēmiá kapau ‘e to’o e ‘ū me’a ko ení kae feinga’i ‘a e patiseti *deficit*, faka’ofa e kakai e fonuá.

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: Kae tuku pe me’a pe ia ai

Paula Piveni Piukala: ‘Oua te ke hanga ‘o

Sea Komiti Kakato: Na'á ke 'osi fai ho'o kole ki he Minisitā Pa'angá ki ho'omou pasí. Minisitā Pa'anga kuo hā e pasi e si'i mātu'a ko ē.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u ki'i fie tokoni atu Sea

Sea Komiti Kakato: 'Oleva ke 'ai e me'a ko ē taha, 'osi pe ko u tuku atu ki he Feitu'u na

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sai pe Sea ka mau toki fai ha sio ki ai

Sea Komiti Kakato: Tōtōatu, me'a mai koe 'e

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou ongo'i 'e au ho'o hanga 'o 'ave ho mafaí Sea ki he Pule'angá. 'Oku tu'utu'uni 'a Fale Aleá ni ke to'o pe 'ikai ke to'o. 'I kai ko nautolu ia 'e faitu'utuni ki aí, ko 'eku 'uhinga ia Sea ko u 'ai ke fakafokifoki mai e mafaí e Feitu'u na.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu 'a Fika 7 Sea

Paula Piveni Piukala: Hono 'ave noa'ia ki he 'ai e lau ko ē ki he ...

'Eiki Palēmia: Ko 'eku fakatonutonú 'oku pehé ni Sea, ko e *decision* pe ko e *policy decision* 'a e Pule'angá ko e me'a ia 'a e Pule'angá. 'I he Konisitūtoné ko e *Executive Authority* 'oku rest mo e *government* ...

<010>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Palēmia: ... ko 'etau alea'i tautolu hení pe ko e hā e pa'anga 'e fakangofua 'e he Falé ke ...

Paula Piveni Piukala: 'Eiki Sea kupu 78 'oku 'i ai e me'a lalahi 'e nima 'oku fakamafai'i 'e he kupu 78, Tu'utu'uni ki he Tukuhaú.

'Eiki Palēmia: Ko 'etau lele pē te tau fakafekiki heni he Konisitūtoné.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'uhinga ai e kehekehe 'a e fo'i sino ...

Paula Piveni Piukala: Ko Fale Aleá ni ...

'Eiki Palēmia: Fakamaau'anga ...

Paula Piveni Piukala: Ko e me'a 'e tu'utu'uni he Falé ko e me'a ia 'e fai he Minisitā.

'Eiki Palēmia: Fale Alea ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Mo e Pule'anga. Ko e sino ia 'e tolu ...

Sea Komiti Kakato: Ko ‘eku faka’osí pē eni, he ‘ikai ke u toe ui Fakafofonga atu ‘i he fa’ahinga ‘ulungaanga ko ená. Ko e ‘alu atu ko ení te u ui ho hingoa pea ‘e ‘oatu leva ho tautea. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘o e fakafekikí ke a’u ki ha tu’unga ke mole ai e anga faka’apa’apá he Fale ni. Ka me’a leva ha tokotaha, tuku ke fai ‘ene me’á ke ‘osi pea ke toe me’a hake pē koe ‘o fakatonutonu he te u ‘oatu pē ‘e au kae ‘oua ‘e ‘ai ke fepakipaki. ‘O hangē ko ho’o fa’a me’á ke taa’i atú pea tali mai ‘e he tā mai e tama ko ē, teka’i atú, mou ‘ofa mai ‘o tuku ā e teka tā ka tau feme’a’aki lelei pē kae fai mo ‘osi ‘etau Patisetí. Fakafofonga ‘Eiki Nōpele me’a mai, fakama’opo’opo ho’o miniti ‘e taha.

Tokanga ki he peseti ‘e 27 ‘o e kakai e fonua ‘oku masiva ‘ango’ango

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e pesetí ko ē ‘oku ‘omai ko ē he Fakamatala Patisetí ki he masivá, ‘oku ‘i ai e peseti ‘e 27 ‘oku masiva ‘ango’ango. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e peseti ‘e 36 ko hono fakahoa ia e kakai lalahí ki he masivá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Peesi fihá ia ‘Eiki Nōpele.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Peesi 46, 42.

Lord Nuku: Ko e peesi 6 eni, tu’u pē he talateú.

Fakatonutonu Pule’anga ki he lahi tu’unga ‘i ai masiva ‘ango’ango he fonuá

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e fakatonutonú pē Sea ko e pehē ko ē ‘oku peseti ‘e 27 ‘a e masiva ‘ango’angó, ‘uhinga ko ‘ene hā atú peseti ‘e 3.1. Mālō Sea.

Lord Nuku: Mālō Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku tu’u mai hení ko e Patisetí tānaki ki hono fakataumu’á, ko kinautolu ‘oku nofo tukuhausiá. ‘Oku fa’u ke fakatupulekina ‘a e tu’unga ‘o e mo’uí ko e peseti ‘e 27 ‘o e tokolahi ‘o e kakai ‘o e tu’unga masiva ‘ango’ango mo’oni. Ko e me’a ia ‘oku tohí.

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pē Sea. Ko ‘eku ‘uhingá ‘oku ‘asi lelei atu pē he me’a ko ena na’e *highlight* atu he Kalaké neongo ‘oku mate e *t.v*, peseti ‘e 27 e masivá pea 3.1 e masiva ‘ango’ango ‘a ena pē ko ē na’e fakahā atu ko ena ...

Sea Komiti Kakato: Ko e, ‘ai ka u lau atu he ko eni ‘oku ‘asi pē he *t.v* ko ení. ‘Oku fakafuofua ko e peseti ‘e 27 ‘a e tokolahi ‘o e kakai e fonuá ‘oku nau masiva ‘i he ngaahi tafa’aki kehekehe ‘o e mo’uí. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e peseti ‘e 3.1 ai ‘oku nau ‘i he tu’unga masiva ‘ango’ango.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki mu’a kae fakatonutonu atu mu’a fo’i, ‘a e fo’i me’a ko iá he koe’uhí na’a faifai kuo fanongo ‘a e tokolahi ‘o hala. Ko e pehē ko ē ko e peseti ‘e 27 ‘oku masivá ‘oku ‘ikai ke u tui ko e fakalea totonú ia. He ko e ngaahi savea ko ē kuo ‘osi faí ‘o a’u mai ki he ngaahi ta’u kimuí ní ko e peseti ‘e 27 ia ko iá ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘oku nau nofo masiva, ko e faingata’a’ia.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga fakamolemole ē. Me’a ki he me’a ko eni ‘oku ‘omai he Pule’angá. He ‘ikai ke ke toe fakatonutonu mai ho’o, kapau ‘oku ‘i ai ha’o pepa ke fai ‘aki e

savea, fakahū mai ki he Fale Aleá ‘oange ki he Seá ke ‘omai ‘o tufa he Fale ni pea tau ngaue’aki ia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo. Te tau ngaue’aki e founa ko ení. ‘Oku fakafuofua ko e peseti ‘e 27, ko e pepa ia ‘oku tau lolotonga ngāue ki ai he fo’i lao he taimi ní, ‘a e tokolahi e kakai ‘o e fonuá ‘oku nau masiva ‘i he ngaahi tafa’aki kehekehe ‘o e mo’uí. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tafa’aki kehekehe e mo’uí. ‘Oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku masiva he mahalo ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ke ma’u ke kai hūfanga he fakatapú, ‘oku ‘i ai e fiekaia. ‘Oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau masiva he ‘ikai ke ‘i ai ha ngaue’anga ke ngāue ai e fāmili.

Ko e masiva ‘ango’angó peseti ‘e 3.1 ‘a e tu’unga masiva ‘ango’ango pea, ko homou savea ko eni ‘oku ‘omai ‘emoutolu ke fakahalaki ‘aki ‘a e fo’i lao ko ení, ‘oku ou kole atu ke tuku ia. Tau foki mai pē ki he me’a ko eni ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Nōpelé mo e Pule’angá fakamolemole. Hoko atu ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ‘a ia ko e fakalukufua ia ‘a ena ko ē na’a ke me’a mai ki ai peseti ‘e 27. Ko e tu’unga masiva ‘o e fānaú ‘a ia ‘oku ‘i he peseti ia ‘e 36 hono fakahoa ki he tu’unga pehē ‘o e kakai lalahí, ‘a ia ko e peseti ‘e 22, fānaú ia. Pea ‘oku makatu’unga ai ‘a e ‘uhinga ko ē ‘o e fai ‘o e fakahoha’á koe’uhí ko e me’a ‘oku tohi maí. Pea ‘oku lava leva ke te fakafuofua atu ai ki he faingata’a ia ‘oku ‘i ai e kakai e fonuá. ‘Oku ‘ikai ko e peseti ...

<002>

Taimi: 1150-1155

Lord Nuku: ... peseti ‘e 53 ‘oku faingata’a ia, he ‘oku nau vahe kinautolu pea tokanga’i ia ‘e he Pule’anga.

‘Eiki Palēmia: Sea, ‘oku ou kole pē au, kole atu pē pē ‘e lava ‘o fai ha tokoni atu, ko e ‘uhinga ki he me’a ko eni ...

‘Eiki Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘UHINGA KI HE TOKONI PULE’ANGA KI HE POLOKALAMA KAI PONGIPONGI MA’A E FĀNAU AKO

‘Eiki Palēmia: Mahu’inga ‘aupito, tautefito ki he fānau kapau ‘oku masivesiva, ko e kau eni ia ‘i he ‘uhinga lahi ko ē ‘oku ‘ai ai ‘e he Pule’anga, ke fai ha kai ‘a e ‘u ako ko eni ‘atautolu ko eni ‘i Tonga ni, ko e ‘uhinga ia ke to’o a ‘a e fo’i ‘elemēniti ko ia ‘a e fiekaia ‘a e fānau, mo e kai ha me’a ‘oku kovi. He ‘oku mahino ‘aupito pē ia lahi ‘a e fāmili ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ha ivi fe’unga ke nau hanga ‘oange ‘a e me’a ‘oku tonu ke ‘oange ki he fānau. Pea hangē ko e me’a ko ē ‘a e Hou’eiki. Ko e tokoni pē ia ki he me’a na’e, he ‘oku kau ia ‘i he me’a mahu’inga ‘oku piko’ia ai ‘a e Pule’anga, pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ‘ai ai ‘i he Patiseti ko eni ke tokoni’i ke fai ha kai ‘i he ‘aho kotoa pē ‘a e ngaahi, pē ko e ‘aho ‘e 2 ‘i he uike ‘a e ‘u ako ko eni ‘atautolu ko eni ‘oku ‘i ai ‘etau fānau, mālō.

Lord Nuku: Sea, fakamālō au kapau ‘e lava ‘o fafanga ‘a e fānau ia. Ko ‘eku ‘ilo’i ‘a’aku ko ē ki he masivá ‘oku makatu’unga ia pea mei he ma’u’anga mo’ui ko ē ‘a e fāmili, ‘uhinga ia

‘oku ta’ekai ai ‘a e fānau. Ko tautolu ia ‘i Fale ni ko eni ‘oku ‘ikai ke fiekaia ‘etau fānau ‘atautolu. ‘Oku tau ‘uhinga ...

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ki ‘i tokoni pē mu’a ki he feme’a’aki, ki he ki ‘i fika na’e fokotu’u mai ‘anenai ‘e 3.1 ko ē ‘o e masiva ‘ango’ango. ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku tali ‘e he Feitu’u na ‘a e tokoni ‘a e ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fonua: ... ‘oku fai ‘a e ngāue lahi ‘a e Pule’anga pea ‘oku tokoni ‘a e potungāue ‘a e motu’a ni ke kumi ‘a e kelekele fakataha mo e ngaahi tokoni fakavaha’apule’anga ke lava ke fakahounga ‘a e si’i kakai ko ē ke ‘i ai ha nofo’anga ma’a kinautolu, mālō Sea.

‘Eiki Palēmia: Kātaki pē, ke u tānaki atu pē ki he me’a ko eni, ‘oku ou tui ‘e tokoni pē ki he me’a ‘a e Nōpele. ‘A ia ‘i he Patiseti ko eni Sea ‘oku ‘i ai leva ‘a e fo’i vouti ke fai ha ngāue ke ‘oange ha, ke fai ha langa ‘a e fale ‘a e kau masiva pē ko e ui fakapapālangi ko e *affordable housing* kia kinautolu hee. Kapau leva ‘oku kovi ‘a e ‘ato, pea fetongi ‘a e ‘ato, kapau ‘oku nau nofo tēniti sio leva ke langa e. Ka ko e me’a lahi ke sio ko ē ki he tafa’aki fakapa’anga, ka ‘oku loto ‘a e Pule’anga ke ‘ai ha sēniti ki ai hangē ko e me’a ‘a e Minisitā Fonua, mo fakasio pē ‘oku ‘i ai ha’anau ‘api, kae vakai pē ‘e lava ‘o ‘ai ha’anau ‘api he ‘oku mahino ia ko e fo’i peseti ‘e 3 ko eni ‘i he tu’u fakamuimui ko e toko 600, ‘api ‘e 600, ‘oku fiema’u ke fai ha sio pē ‘oku tonu ko e hā ‘a e me’a ‘e tonu ke fai ‘a e ngāue ko ē ki ai.

‘E ‘i he Patiseti ko eni Sea ‘a ia ‘oku ‘ai ai ‘e he Minisitā Pa’anga ha ki ‘i sēniti ki ai ka tau sio leva ki he’etau kau *partner*, talaange ko eni ‘oku mau fakamātoato ki heni ‘ai mo ha sēniti ki ai, mau kumi kelekele, ke nau tokoni mai, ke ‘oua te tau tali pē ke toki hoko ha fakatamaki, ka tau ngāue ki ai. Mālō.

Fehu’ia fokotu’utu’u ngāue Pule’anga ki he ako tokamu’a ‘a Niuafu’ou

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Palēmia ka u ki ‘i kole atu ai pē ki he Feitu’u na, ‘i ai ha’o fakakaukau ki he fānau ako Niuafu’ou, ‘oku nau nofo tēniti ‘i he taimi ni ‘i he akó. Fānau ko eni mei Tongamama’o ‘oku ‘alu ‘enau fu’u me’alele ‘o ‘omai kātoa ‘a e fanga ki ‘i ako tokamu’a, ha’u kotoa, pea ko e faka’ofa tahá ko e ha’u kotoa ai pē ngaahi mātu’a ‘o nofo ‘i tu’a ‘o a’u ki he efiāfi. Ha ha’o fokotu’utu’u ki he fānau ko eni.

Tali Pule’anga fekau’aki mo ‘enau fokotu’utu’u ki he ako tokamu’a

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai, ‘e Sea kātaki pē na’a ‘oku ou to’o ho taimi, ko e, ‘oku ‘i ai pē foki ‘a e *option*. Ko ‘etau talaange ke nau ha’u kātoa a ‘o ako ki ha feitu’u ‘e taha, ka he ‘ikai ke sai ia ki he mātu’a ke nau fefononga’aki he ‘aho kotoa pē, he ko ‘enau taumu’a pē eni hangē ko e me’a ‘i he taimi ni, feinga’i pē ha kau faiako ke nau ō ki he feitu’u ko ia, pea mo e fale ko ē na’e vela ko ē ‘i Niuafu, ‘oku, na’e fai ‘a e talanoa mo e va’a ‘e taha ‘a e Pule’anga, ko e kongā ia ‘enau fengāue’aki mo ‘enau va’a ‘i muli ke nau langa ‘enautolu ‘a e holo ko ia. ‘A ia ko e ngaahi feinga pē ia neongo ‘a ‘etau sio atu ‘atautolu mei Tongatapu ni, hā ‘a e ‘aonga ke tau ‘ai ha ‘apiako ki ha toko 6, pē toko 8, ka ‘oku mahu’inga ke tau sio ki he tu’unga ‘o e kolo ko ia mo e tu’unga ‘o e fonua ko ia, ke tau hanga ‘o ‘ai ha me’a ‘oku fe’unga pē ia mo taau pea mo e motu ko ia pē ko e kolo ko ia, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia, me’a mai ‘Eiki Nōpele, fakamā’opo’opo a he ‘ilo kehe.

Tokanga ki he tokolahi fānau ako 'oku 'ikai ma'u ako kae nofo pe 'i 'api

Lord Nuku: Ko e tu'unga foki 'a e lōloa ko eni ko ē 'a e anga ko ē 'o e fakahoha'a 'Eiki Sea, makatu'unga 'i he anga 'o e fetaliaki, kapau na'a ke tuku 'e koe ia ke u malanga au fuoloa 'eku 'osi 'aku. He 'oku hangē ko eni ko e me'a ko ē 'oku fai mai ko ē ki ai ko ē ko e Patiseti ko ē ko ē 'o e 24 'oku 'i ai 'a e me'a 'e 3 'oku 'asi mai 'i lalo ai, fale nofo'anga ...

<005>

Taimi: 1155-1200

Lord Nuku: ...Pea *bracket* mai 'a e 1 miliona. "Fakapa'anga 'o kinautolu 'oku fakafoki mai mei muli tohi atu ai e 60000", pea me'akai ko ē ko ē ki he kai pongipongi ko ē 'a e fānau 'Eiki Sea 'a ia 'oku tohi ai 'a e 1.2 miliona, fānau eni 'oku 'i he ako. 'Oku lahi ange fānau ko ē 'oku 'ikai lava ki he ako, he kapau ko e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Ako ko e toko fiha 'oku akó toko fiha 'oku nofo 'i 'api.

Fakama'ala'ala Pule'anga ko e ta'u ako fakatatau ki he Lao ko e ta'u 4-18

'Eiki Palēmia: 'E lava lelei pē e 'Eiki Minisitā Ako ia 'o fakahoko atu e fika ko ia kapau 'oku fiema'u he Nōpele toko 30000 eni 'oku ako, 'a ia 'oku tokolahi ange pē ia 'i he fānau ko ē 'oku nofo 'i 'api. Ko e fānau 'oku nofo 'i 'api fakatatau ki he Lao ko e ta'u 1 ta'u 3 pē ki lalo. 'I he Lao pau ke ta'u 4 ki he 18 kuo pau ke ke 'alu ki he ako. Ko e tokoni atu ia.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a atu Sea.

'Eiki Sea: 'Oku lava pē Minisitā Ako 'o tali ho fehu'i mālō.

Lord Nuku: Ko e fika ko ē 'oku ne 'omai ko e fika ia. Kapau na'e 'i ai ha 'inisipēkita ke ne hanga 'o vakai'i e fānau ko ē 'oku nofo he taimi ni 'i tu'a ta'eō ki he ako.

'Eiki Sea: Fakatonutonu atu Sea.

Lord Nuku: 'Oku na palanisi tatau pē kinaua ia mo e ō ki he ako.

Fokotu'u Va'a Potungāue Ako ke muimui'i lahi nofo fānau mei he ako

'Eiki Palēmia: 'Oku 'i ai 'a e Va'a 'a e Potungāue na'e fokotu'u 'osi eni 'a e ta'u 'e tolu eni ko e *Truancy* ko honau fatongia taimi ko ē 'oku 'omai ko ē he lautohi 'oku li'aki ha taha te nau lava leva 'o ō ki he 'api fakamafai nautolu 'i he Lao 'o e Akó ke nau ō 'o talanoa pē ko e hā 'a e palopalema 'o kapau 'oku 'uhinga ko e totongi ako. 'E lava pē ia 'o fakalea'i ha 'apiako ke hū 'o ako ta'etotongi pē totongi ia he Potungāue Ako. 'A ia 'oua 'ai pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'ofisa. 'Oku 'i ai 'a e fu'u va'a ko e Tokoni Talēkita.

Lord Nuku: Sea fakatonutonu atu ki he 'Eiki Minisitā Ako. Ko 'eku fakatonutonu atu 'Eiki Sea he ko e fika eni 'oku tohi. Ko e me'a eni 'oku taumu'a ki ai pea 'oku 'uhinga ia e fakahoha'a ko eni 'i he 'ilo'ilo pau 'a e kakai 'oku 'ikai ke ō ki he akó'enau fānau 'i he vaha'a ia 'o e ako tau pehē ako *high school* mo e ako pule'anga vaha'a ia 'o e ta'u 19.

'Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu 'i he va'a fē kongā fē, he Lao 'o e Ako 'Eiki Nōpele ko e ta'u 4 ki he 18 'oku pau ke ako, tu'utu'uni pau ia he Lao, ka 'oku 'ikai ke mau ō atu 'o faka'ilo 'a e mātu'a mau ō atu 'o talanoa pē ko e hā ha me'a ke mau ala fai ke foki mai ai 'a e ki'i lekā ki he ako, na'a ko ha 'uhinga fakapa'anga.

Lord Nuku: 'Eiki Sea 'oku ou lave'i 'e au 'a e Lao ko ē *compulsory education* pau ke ta'u 4 ki he ta'u 18. Ka ko u talanoa atu 'i he kakai 'oku 'ikai ō ki he akó. 'A ia 'oku hoko ai ko ē 'a e palopalema 'i he fonua ni.

'Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu atu pē Sea ko e 'uhinga na'a ku 'osi fakahoko atu.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo 'Eiki Nōpele fakamolemole.

'Eiki Palēmia: Pau pē ke lesisita 'e taha mou 'osi 'ilo pē na'a mou ako kātoa pē. Ko 'etau ō atu 'oku fai e taliui. Ko 'ene taimi ko ē 'oku lipooti mai he *principal* ko e ki'i tokotaha ko ení 'oku 'ova ia he 'aho 'e taha pē 'aho 'e fīha 'a 'ene lí'aki. 'Oku 'i ai 'a e va'a 'a e Potungāue Ako 'oku *head* ai 'a e *Deputy CEO* 'a ia 'oku ma'olunga 'aupito ko 'ene fatongia ke ne tokanga'i mo fakapapau'i 'e tokoni'i 'e he potungāue 'a kinautolu ke nau foki ki he akó. Ko e 'uhinga pē ia 'oku 'i ai 'a e va'a pea 'oku 'i ai 'a e ngāue 'oku fai ko e 'uhinga ko e me'a fakamuimui taha Sea 'oku mau fiema'u ke nofo e leka 'i 'api 'ikai ke 'i ai ha 'ilo 'e taha 'ikai ke 'i ai ha kaha'u lelei pea 'e hoko atu leva ia ki he ngaahi palopalema ko eni 'oku tau nofo 'o kina'ia ai he taimi ni, faito'o konatapu, kaiha'a mo e alā me'a pehē. Ko e lelei tahá feinga'i mai e fānau ki lokiako mālō.

Lord Nuku: Sea ko e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Ako 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke hū ia he peseti 'e 3 ko eni ko ē 'o e masiva 'ango'ango he 'oku 'i ai e 'uhinga ia.

'Eiki Palēmia: Sea ke u fakama'ala'ala atu ki he Nōpele he peseti 'e 3 ko eni 'oku 'i ai ...

Lord Nuku: Mahalo tama Sea 'oku 'ikai ke u tali 'e au 'a e fakama'ala'ala ko ia.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko e fakatonutonu he ko e 'uhinga he 'oku ke talamai 'e koe 'oku 'ikai ke kau ai. 'Oku kau ai 'a e fo'i peseti 'e 3. Ko e 'uhinga he taimi ko ē ko ē 'oku tokolahi ai e fānau kae 'ikai ke 'i ai ha fale mālōlō hūfanga he fakatapu. Taimi ko ē ko ē 'oku fu'u tokolahi ai 'a e fānau kae 'ikai ke 'i ai ha falekaukau 'oku kau ia 'i he masiva 'ango'angó hangē ko e me'a 'a e Sea. 'A ia ko e 'ū *criteria* ko ē 'oku ngāue'aki ai ko ē ke mau fili pē ko e fāmili ko iá 'oku masiva 'ango'ango pea fai leva ha tokoni ki ai. 'Oku 'ikai ke *ignore* he 'oku mahu'inga 'aupito ke 'i ai ha 'api pē ko ha 'ātakai 'oku sai ki he tupulaki 'a e fānau...

<007>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Palēmia : mālō.

Sea Kōmiti Kakato : 'E 'Eiki Palēmia 'oku ou fakamālō atu ki he Feitu'ú na ho'o me'a mai he ngaahi me'a 'oku hoko tonu he kakai e fonua. Ko u folau ki Niuatoputapu ne mau iku kumi holo 'a e uelingatoní. Hou'eiki 'ai pē pea mou ki'i tukuhifo homou vāhenga ka mou me'a ki he 'u vāhenga 'oku faka'ofa taha he fonua ni. Niuatoputapu ko u 'alu 'o kumi mo e ngaahi polosi mo e me'a fufulu e 'u *bathroom* ko ē he tamaiki ako. Faka'ofa 'aupito 'aupito pea u kole ki he kau faiako. 'I ai e kau faiako nau ō 'o fai e ngāue ki ai. Pea ko u fakamālō ki he Feitu'ú na ho'o

me'a mai, pea ke fanongo e kau faiako ki ai 'i ai e kau faiako ni'ihī 'oku ō pē 'o faiako 'oku nau mea'i lelei pē ia 'e nautolu e tu'unga kovi 'oku 'i ai e fānau, kae fai pē me'eme'a pē 'i 'apiako ke, na'e *diploma* na'e *BA* na'e *MA*. Tonuke ne vakai'i 'a e me'a ko enī fekau'aki mo e fānau. Mautolu enī mau ō atu ko e kau Fakafofonga Fale Alea mau ō 'o sio ki ai pea mau ō 'o tokoni ki he fānau. Ka ko u fakamālō atu ki he Feitu'ú na ho'o me'a mai fekau'aki.. pea ta ko ē 'oku 'i ai pē ni'ihī ia 'oku faka'ofa 'aupito 'aupito he lotolotonga e ako. Fakafofonga ko e toe pē enī ke ke fiemālie 'a e Feitu'ú na 'Eiki Nōpele ka tau 'oange paasi 'a e pulu ki ha taha ke me'a mai.

Lord Nuku : Sea paasi 'e koe e pulú ko e 'ai ko ē ki he fiemālie 'e 'ikai ke fai ha fiemālie ia he he tu'unga ko enī. Kai ke toe 'osi e malanga ia ko ē he ta'efiemālie ko e Feitu'ú na kapau te ke paasi, paasi koe ko e kongā ko ē ki he fiemālie ko e me'a ko ē 'oku tohi mai ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokanga. Pea ko ena 'oku fakamo'oni'i 'e he Feitu'ú na 'a e masiva ko ē 'i Niua. 'Oku 'ikai ko Niua ko 'etau talanoa 'i Tonga ni kātoa kau ai 'a Niua. Ko koe ia me'a pē koe ki Niua 'ata'atā. Ko 'eku fakahoha'a 'aku ia kau ai 'a 'Eueiki, 'Atatā fē pē ha feitu'u 'i Tonga ni. Ka ko e hangē ko ho'o pehē ko ē ke fai ha fiemālie liliu e fika ko ē kae fai ha fiemālie.

Sea Kōmiti Kakato : Fē e fika 'oku ke fiema'u ke liliu ka tau vakai ki he Pule'anga.

Lord Nuku : Te tau pāloti'i ka u fokotu'u atu e fika?

Sea Kōmiti Kakato : 'I he *statement* me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai.

Tokanga lahi ke holoki tu'unga fe'amokaki 'i ai e fonua

Lord Nuku : Ko ume'a lahi 'oku ou tokanga ki ai ke holoki e *deficit* ko ē fe'amokaki e fonua.

Sea Kōmiti Kakato : Kapau 'e holoki, ke me'a ki he me'a 'oku 'ai 'e he 'Eiki Palēmia, tonu ke to'o 'aupito 'aupito e tukuhau pea 'oua 'e toe 'ai ha tukuhau ia ki he ngoue mo e toutai mo e me'a, kae lava ke tānaki e pa'anga ko ia ki he *deficit*. 'Oku ou hanga 'o nouti e me'a ko ia heni.

Lord Nuku : 'Oku tohi pē foki ia he Konisitūtone 'oku tau'atāina e Tonga ia ki he'ene ngāue mo hono nima, tohi ia he Konisitūtone. Kapau ko e me'a ia ke tau hanga 'o fakamānava'i e ngaahi kupu ko ia. Ka ko e me'a pē 'oku fai ki ai e hoha'a 'Eiki Sea 'a enī 'oku ou fakahoko atu. Kapau ko ho'o me'a ia kuo 'osi 'eku taimi, paasi koe, he ko e 'uhinga ko e kongā ko e ki he pehē ko ē ke fiemālie ki he fika, mole-ke-mama'o.

'Eiki Palēmia : Sai pē Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he Nōpele na'a fiemālie ā ai.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oange pē tokoni 'a e Palēmia.

'Eiki Palēmia : 'I he tu'u he taimi ni 'oku 'i ai 'etau *deficit* pea 'oku fiemālie pē Pule'anga ia he'ene fokotu'u atu ko enī te ne lava pē 'e ia 'o fua 'a e *deficit* ko enī. Ka 'e mahino atu pē 'a e ngāue 'oku fai mo 'etau ivi 'oku tau tānaki mai 'aki e sēniti mo e me'a 'oku tau pehē ke fakamolemole'i pē tukunoa'i pē tuku ko e 'uhinga pē ko e tokoni ia ki he ngaahi *community* pē ko e ngaahi kolo mo e ngaahi vāhenga. Pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia Sea he tu'u 'a e Pule'anga kei ma'u ivi ke fai e ngāue fakatatau ki he patiseti 'oku 'oatu ki he Feitu'ú na ke fai ha feme'a'aki ai. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Palēmia. 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku 'Ikai ko e me'a pē ia 'oku fai ki ai e hoha'a, he 'oku ai e me'a ko e saisai pea 'i ai e me'a ko e lotoloto pea 'i ai e me'a ko e kovi 'aupito. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'a 'o fakatatau ki he masiva ko ē 'o e tu'u lavea ngofuá. Ko 'etau fakahoha'a ko eni 'oku tau fakahoha'a pē he tohi ko eni ko ē 'a e Pule'anga 'a eni 'oku 'omai. 'Ikai ke pehē ke u fakahoha'a atu au ha'aku fika 'a'aku. 'Ikai, kapau ko ē ko e pa'anga hū mai 944 he māhina mo e 274 ki he kakai lalahi, 'oku 'ikai ke ne malava 'e ia 'o fua. Ko e hā e 'uhinga? Mamafa 'etau koloa kapau te tau hiki ki ai? Ke tau hiki e fakamalanga koe'uhi ke fakafelāve'i 'a e ngaahi tu'unga? Kapau 'oku 'ikai ke lava he 944 ko e hā e me'a 'oku fehalaaki...

<008>

Taimi: 1205-1210

Lord Nuku: ... Sea ke u 'alu atu mo 'eku 944 'o fa'o mai pē he'eku milemila to'o mai. 'Oku 'ikai foki ke te 'alu atu kita mo ha'ate sailote.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu pē kau ai pē he fakamaama Sea ka 'oku 'i ai e ngaahi fāmili ia 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha'anau pa'anga ia 'a nautolu. Ka 'oku 'i ai 'enau ngoue 'oku 'i ai 'enau ki'i fala. 'Oku 'ikai ke lau ia he fo'i talanoa ko eni ko eni ki he 944 he 'oku ngāue'aki eni ia 'a e 'a e me'afua fakamāmani lahi pē ia ko e hangē tau pehē ko e pa'anga 'e taha he 'aho pē pa'anga 'e ua pa'anga 'e taha 'Amelika he ē ka ko e 'uhinga pē ia ke tau tau 'ilo'i pē 'e tautolu 'a tautolu Tonga neongo 'oku 'ikai ke 'i ai ha'o ki'i pa'anga ka 'oku 'i ai ha'o ki'i manioke te ke kai kai ai pē koe ia ai 'i he fo'i māhina 'e taha pē ua. 'A ia ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia 'oua 'e 'ai ke tau to'o 'o pehē pē 'oku pau ke 'i ai ha'o ki'i pa'anga ka ke ta'emasiva 'oku 'i ai e tami lahi ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau ki'i sēniti 'a tautolu ka 'oku tau kei tu'umālie pē tautolu 'oku 'i ai 'etau ki'i puaka 'oku 'i ai 'etau manioke pē ko e 'ū alā me'a pehē ko e 'uhinga pē ia ko e tokoni pē ia mo e ko e fakatonutonu. Ka ko u tui ko e tokoni pē ia ki he fika he 'ikai ke tau lava tautolu 'o liliu e fika he ko e fika ena ia 'omai ko ē mei he Setisitika.

Ko e fika ko 'etau ngāue leva ke faí *ok* ko e fika eni ko e hā 'etau me'a 'e fai ki ai? 'I he pēseti 'e tolu mahalo ko ha 'api 'e 600 hā 'etau me'a 'e fai ki he 600? Te tau tuku noa'i pē? Pē ko 'etau o 'o tokoni'i?

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e 'uhinga 'oku fai atu ai e fakahoha'a ko eni he 'oku fakafelāve'i eni ki he anga ko ē tu'u 'a e Pule'anga. Kapau ko e fika ē ko ē 'oku 'omai he Setisitika ko e 944 Sea 'oku ke mea'i 'a e fonua ni 'a e me'a ko e lahi e me'a ko e ta'engoue. 'O fakafelāve'i ki he me'a ko ē na'e 'omaí ka 'oku te hala he silini pea ai pē ha'ate fu'u pata. Ko ē hala hē hala hē. Ka ko e 'uhinga ia, 'uhinga ia e fakamalanga 'Eiki Sea he 'oku 'alu 'alu 'etau tānaki pa'anga 'o ngata hotau ivi ka tau kakapa atu.

Ko e 'uhinga ia 'o e fakahoha'a Sea. Pea ko u tui au ia 'Eiki Sea ko e hangē ko e tafa'aki 'a e Pule'anga te nau tu'u mai pē nautolu he me'a ko eni ko ē ko ē 'oku nau hanga 'o 'omaí. Ka ko e me'a ko ē 'oku ou 'ilo'i 'e au ko ē 'oku felāve'i mo hoku kāinga 'Euá ko e me'a ia te u 'oatú. He kapau te u fakalongolongo ai au tā tonu ke ha'u ha Fakafofonga ia 'e taha. Ka ko e 'uhinga ia e fakahoha'a atu Sea 'amusia 'a Tonga ni ia 'oku ma'u ai e pa'anga ko ē. Ko e ma'u'anga mo'ui ko ē 'i motú faka'ofa 'aupito ia. Ka ko e 'uhinga ia e fakahoha'a atú he 'oku 'i ai e me'a 'oku fa'a me'a 'aki 'e he Tokoni Palēmia 'e lailai 'a loto he ngāue 'a 'olunga hono tata'o ko ē

‘a loto. Pea ko e me’a ia ‘oku fai atu ai ‘a e fakamalanga. Ki’i holoholo hifo ‘a ‘olunga ke nau ki’i pauni ma’ama’a kae ke ‘uhī ke ki’i māmānava pē ‘a loto.

Sea Komiti Kakato: Mālie ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ia e fakahoha’a atu.

Sea Komiti Kakato: Tā tā ai pē ‘a e Feitu’u na ka tau ke ‘osi ai pē taimí ke ke fiemālie.

Lord Nuku: Kapau ‘a ē nau talaatu ko e fiemālie he ‘ikai ma’u ia. Kapau ko ho ‘uhinga maí ke fai ha fiemālie he ‘ikai fai ha fiemālie he ko e fika ‘oku tau ‘uhinga ki ai. Ka ko u fakamālō atu ho’o, he taimi kuo ke ‘omaí pea mo e ‘uhinga ‘oku ‘omaí ko ē ko ē ki, ka nau, ko e ‘uhinga pē ia ‘o e fakahoha’á he ‘oku tu’u e me’a ko e masiva kakai lalahi pēseti lalahi mo e fānau masiva toe pēseti lahi pē mo ia. Ka ko u fakamālō atu Sea kae ‘uhī kae toki hiki ki ha peesi ‘anai ko e peesi eni ko ē he taimi ni. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Hou’eiki fakamālō atu ka moutolu ko u pehē mu’a ke tau fe’unga he ē tau ki’i mālōlō ai tau ‘ai ho’omou ngaahi koté fakamolemole toe ‘etau miniti ‘e nima ka ko u tui kuo tau fe’unga he ē ‘oku maa’ulōloa homou me’á ka tau liliu ‘o, ‘o Fale Alea.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea, Lord Tu’iha’angana ki hono me’a’anga)

<009>

Taimi: 1210-1215

‘Eiki Tokoni Sea: ... Mālō ‘a e feme’a’aki Hou’eiki toloi ki he 2:00.

(Pea na’e toloi ki he 2:00 ho’atā)

<009>

Taimi: 1415 – 1420

Satini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Sea Fale Aleá

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō ho’omou laumalie Hou’eiki tau liliu ai pe ‘o Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu atu ‘Eiki Tokoni Palēmia, kae ‘uma’ā e Hou’eiki e Kapinetí. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpelé, fakatapu ki he kau Fakafofonga e Kakaí kae ‘uma’ā e kau ngāué. Tulou atu pe ki he kakai e fonuá he opé pea kole pē mu’a ke u hūfanga atu he ‘osi e talamalu e fonuá kamata ‘aki he ‘ahó ni. Hou’eiki ko u tui ‘oku, mālō ho’omou laumālié. Ko ‘etau fatongiá ‘oku ‘osi ‘omaí pe ‘e he Falé ‘a ia te tau ‘ikai ke toe ‘i ai ha mālōlō. Ko ‘etau lele pe eni tau toki tuku pe he 4.

‘Ikai ke u toe fakalōloa, Hou’eiki, ‘e Fakafofonga na’e ‘osi fai ‘etau fokotu’utu’u he kamata Fika 8. Ko u ha’u ‘anenaí ‘oku si’i fakatangitangi mai ‘a 13. Ka ko u pehē ke ‘oange ha ki’i taimi ‘o 13 ke ki’i me’a mai. Pea hoko mai leva ‘a 8 pea ko u tui ‘e vave pē. Pea 2 fakamolemole pea 11 pea 2 pea toki 5 pea mo 1, te u fakahokohoko atu pē, 13 me’a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu ki he Hou'eiki Nōpelé. Fakatapu atu ki he Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu mavahe atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea fakamālō koe'uhí ko e faingamālie 'okú ke tuku mai ma'a e motu'á ni. Ke mea'i foki 'Eiki Sea ko e anga ko ē ko e 'etau mata hele'uhilá 'e 'uluaki kamata 'a e kaseté pea tau toki faiva lahi.

Māfana Ha'apai 13 kau hono kāinga he 'inasi 'i he Patiseti e Pule'anga

Ko e Falé ni ia 'oku kamata e faiva lahi ia kae tuku hū loto mai 'a e kaseté. 'Eiki Sea ko u fie fakahoha'a atu pē 'i he Talateú. Talateu 'uluakí 'oku 'i ai e mahalo 'a pē 'oku fika 6, e Potungāue Pa'angá, fika 6. Ka 'oku hā ia 'i he 5.4, ka 'oku ou tui Sea te u ngāue'aki pe 'a e talateú. Ko e kongá 'uluaki Sea 'oku ou fie 'oatú, 'oku hā ia 'i he palakalafi hono 2 'o e peesi ko iá. **'Oku ho'ata meí he kaveinga 'o e patiseti 'a e fakatokanga ke hokohoko atu pe 'a e fengāue'aki fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki kotoa pē, ki he ngāue fakaakeake faka'ekonōmika koe'uhí ke fakatupulekina 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'a e kakai Tongá.**

'Eiki Sea ko 'eku lave hifo ki he fakamatala ko ení ko u ongo'i māfana 'aupito Sea. Mahino ki he motu'á ni 'oku 'i ai 'a e kongá hoku kāingá 'oku kau 'i he tokangaekina 'i he Patiseti ko ení. 'Eiki Sea ko e palakalafi hono hokó. 'Oku fakataumu'a 'a e patiseti ni 'a e kakaí pea fakatefíto 'i he mo'uí pea mo e tūkunga nofo 'a e kakai Tongá. 'Eiki Sea ko u tui ko e Patiseti eni 'oku pehē 'e he motu'á ni 'oku a'u e Patiseti ko ení ki Niua, Ha'apai. Ko e tu'unga 'o e ongo motu lalahi ko ení.

Sea 'oku ou lave hifo ai 'oku 'i ai 'a e peseti ai 'e 27 mo e peseti 'e 3.1. Ko e 3.1 Sea ko e 'ango'ango, masiva 'ango'ango. Ko e peseti 'e 27 'Eiki Sea ko kinautolu ia 'oku tu'u lavea ngofua fakapa'anga, fakakoloa, faka'api pe kelekele foki. 'A ia 'Eiki Sea ko e kehekehe ia 'a e tu'unga ko ení. Ka 'oku lave'i 'e he motu'á ni 'Eiki Sea ko e lahi taha he peseti 3.1 ...

<010>

Taimi: 1420-1425

Veivosa Taka: ... ko e kāinga e motu'á ni pehē ki Niua. Ko e lahi taha e peseti 'e 27 'Eiki Sea 'oku 'ikai mavahe mei ai 'a e tu'unga ko eni ne u toki fakahoha'a atu ki ai 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e 'uhinga ia e māfana 'a e motu'á ni 'eku ongo'i 'oku lava 'o fakafaikehekehe'i 'a e kakai 'o e fonuá 'i hono fakatu'utu'unga 'i he peseti 'i he peseti 'e 3.1 pea mo e peseti 'e 27, kātoi ai 'a Ha'apai pea mo Niua.

'Eiki Sea ko u foki hifo ki he kongá ko eni 'oku kau atu he ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he ta'u fakapa'anga 2024 'a e Tu'utu'uni Ngāue fo'ou ki he Malu Fakasosiale pea mo hono pa'anga kuo vahe'i ki ai 'a e anga 'o pehé ni: Fale nofo'anga ma'a ma'a e kinautolu 'oku si'i hifo 'enau ma'u'anga pa'angá 'i he langa mo e nofo'anga taaú ko e 1.5 miliona.

'Eiki Sea ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia ki he Pule'angá, 'oku kau 'a Ha'apai 'i he tu'unga ko ení pea kapau 'oku pehē 'io, 'Eiki Sea ko 'eku sio ki he ki'i sēniti ko ení 'Eiki Sea 'oku ou tui pē he ne u fanongo ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá he ne Fakamatala Patiseti pe te tau kamata 'aki 'a e kongá ko 'ení ka tau toki, 'oku 'i ai e peesi ia kimu'a Sea 'oku 'i ai 'a e 3 miliona ki hono fokotu'utu'u fakata'u 'a e ngaahi tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e tu'unga 'i he fakaloma, fika fakaloma 'uluakí.

‘A ia ko ‘eku tuí ‘Eiki Sea ko e fale ko ení kapau te u fakatātā ki he mahu’inga e fale ko eni ‘oku lolotonga langa he taimí ní, ko e 80000 pe 90000. ‘A ia ko ‘eku tuí ‘Eiki Sea mahalo pē ko e fale ‘e 10 pē fale 9. ‘A ia ka ko e me’a ko ē ‘oku ou kolé ‘e au ia he taimi ní Hou’eiki Pule’anga, ki’i fakatokanga’i ange ‘e si’isi’i eni ia ki ha ki’i motu ‘i Ha’apai kae ‘oatu pē ‘o tuku atu ki ho’omou tēpilé ke tau lava ‘o fakakakato. Pea kapau ‘oku tonu e me’a ‘oku mou me’a ki aí ‘oku ‘i ai e fakatetu’a ki he kaha’ú ‘a e kainga ko eni ‘Eiki Sea.

Ko e fika fakaloma hono uá pa’anga hono fakafēkāke’i. Sea ko e lea ko ení ko e lea mamafa ē pe ko e *rehab* pe ko e hā hono ‘uhinga ‘a e fo’i lea ko ení. ‘I he sitetisitika 2019 na’e ‘i ai ‘a e toko 34, 2019. ‘Eiki Sea ke mea’i he Feitu’u na pea ‘uma’ā e Fale ‘eiki ko ení ko e fa’ahinga kakai eni ‘oku ne uesia lahi ‘a e tu’unga ‘o e fonuá, kae tautautefito ki he vave ‘enau hanga ‘o liliu ‘a e to’utupu hako tupu e fonuá. ‘A ia ‘oku ‘i ai e tui ‘a e motu’á ni ‘Eiki Sea he ko e ngāue faingata’a ke tau hanga ‘o feinga’i ‘a e ‘ulungaanga ‘o e toko 34 ko ení ke fenāpasi mo hotau tu’unga fakafonuá. Pea ko e me’a ia ‘oku ou tokanga lahi ki aí he ‘e tuai hono fakahoko e ngāue ko ení ka ‘oku uesia ai.

‘A ia ko ‘eku fokotu’ú ‘oku pehé ni, ‘omai mu’a e ni’ihi ko ē ko eni 34 ko ení mo e ni’ihi he fonuá ni ‘oku nau uesia ‘i he ngaahi fokoutua tatau. Ke tau lava ‘o tokanga’i makehe pea tau toki hanga ‘o, nau fanongo ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā na’a ne pehē, ‘oku ‘i ai ‘a e Fale ‘e langa ma’a e kakai mo e ni’ihi ko ení. Ka ko u tui ‘Eiki Sea ko e ki’i sēniti ko ení ‘oku ou ongo’i pē ‘oku ‘ikai fe’unga pea mo e fa’ahinga tu’unga ko ení pea ‘oku ou tuku pē ki he Pule’angá he ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi me’a te nau lava ‘o mea’i ke fakapatonu ki he tu’unga ko ení.

‘Eiki Sea ko e kongā hono tolu fakalomá ‘oku pehē; **teuteu ha me’atokoni pongipongi mo’ui lelei ma’á e fānau lautohi si’i kotoa pē he ‘otu Tongá ni ‘o tu’o ua he uike**, ko e 1.2 miliona. ‘Eiki Sea ko ‘eku fehu’i angé ki he Minisitā Pa’angá pe ‘oku kau e fānau ako ‘a Ha’apai he 1.2 miliona ko ení pe ko Tonga ni pe ia. Ka ‘o kapau ‘e hala ‘a Ha’apai ‘i he ta’u ni pea ...

<002>

Taimi: 1425-1430

Veivosa Taka: ... pea ‘oange a ‘a e kongā ko eni ki Ha’apai he ta’u fo’ou kae hala ‘a Tonga ia, ko e anga pē ‘eku fakamunomuna, ki he patiseti lelei kuo fokotu’utu’u ko eni.

‘Eiki Sea ko ‘eku ‘eke’eke ko ē ki he kau kakai ‘oku ‘i ai ‘enau ‘ilo taukei ki he sino ‘o e tangata hee. Ko e me’a ko ē na’e fakahoko mai ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ho Fale. Tu’u pē ke u tali atu’a e fehu’i ko eni ‘oku fai mai mei Ha’apai 13.

‘Io ko e hangē pē ko ‘ene hā atu ‘oku ‘i he, ko e kau ‘a e lautohi si’i kotoa pē he ‘otu Tonga ni ‘o ‘ikai ko Tongatapu pē ka ‘oku kau kotoa ki ai mo e ngaahi vahefonua he ‘otu Tonga ni, kau ai mo Ha’apai. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Veivosā Taka: ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ou loto pē ‘Eiki Sea ke ‘oua ‘e hoko ‘eku māfana ke ne hanga ‘o ‘ikai ke u lava ‘o fakahoko lelei atu ‘a e ngāue lahi pea mo mafatukituki kuo fakahoko ‘e he Pule’anga. ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘eku tui ka ‘i ai ha tangata fakapotopoto ka ‘i ai ha tangata ‘oku fakama’uma’u ‘oku ‘i ai ‘ene konga Ha’apai. Pea ‘oku ‘ikai ke lave’i ‘e he motu’a ni ‘Eiki Sea ka ko e anga ia ‘eku ‘uno’una pē, he ‘oku ke mea’i pē ‘Eiki Sea he ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘i Tonga ni ‘e fakapotopoto ‘o laka hake ‘i ha Ha’apai.

Sea ‘oku ou tui ‘oku fe’unga ‘eku fakahoha’a ki ai kau hoko mai ki he peesi hoko. Ko e peesi hoko ‘Eiki Sea ‘oku, he ‘ikai ke u lave ki he *GDP* Sea ka te u foki mai ke u foki au ia ki he tēpile ‘i he peesi 83, kau toki fakamalanga atu au ha ‘aho ‘i he *GDP*.

‘Eiki Sea ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, ki he mahino ‘oku ma’u ‘e he motu’a ni pea mo e fehalaaki ‘eku ma’u ‘i he ngaahi ‘aho kimu’a atu, ‘a ia ‘oku ou tatau pē au ia mo Tongatapu 7. Ko e me’a ‘Eiki Sea ‘oku ou tokanga ki ai pea mo ‘eku vivili ke u sio ko e ha ‘a e tu’unga mo’oni ‘o e patiseti ko eni pē ko e fatu, mo’oni hangē ko e peesi ko ē na’a ku lau atu, ‘o fakatefito ki he kakai ‘o Tonga ni.

Sea ‘oku ou nofo pē ‘o fakamanatu ‘a ‘emau lele atu ki Ha’apai ‘o ‘a’ahi Fale Alea. Pea u hanga leva ‘o fakamahu’inga’i ‘a e ngāue ‘oku ou fakamālō ai ki he Sea mo e Tokoni Sea ‘a e Fale Alea, ko ‘enau ‘omai ha faingamālie ke mau lava ‘o fetu’utaki ai mo homau kāinga, ‘o ‘omai ai ‘a e fiema’u vivili hoku kāinga.

‘Eiki Sea te u talanoa pē ‘i 13, he ‘oku ‘osi tongitongi 17 ‘a Tonga ni. Sea ko e taimi ko ē ‘oku ou lave’i ‘e he motu’a ni ‘oku ‘omai ai ‘a e fiema’u vivili ko eni, pea ‘omai ia ki Fale Alea ni ‘o fakapaasi pea tali ia, pea ‘omai leva ia ‘e he Pule’anga ‘o nau hanga ‘enautolu ‘o to’o mai ‘a e fiema’u vivili ‘a e kakai ‘o Ha’apai ‘o hoko ia ko e *government priority*. Sea ko e me’a ia ‘e taha ‘oku ou toe fiefia ai ko ‘eku fakatokanga’i ki he muimui ‘a e Pule’anga ‘i he lao ‘o e fonua ni, he ko e ‘omai ko eni ki Fale Alea ni Sea ke fakalao kae fai ‘e he Pule’anga ‘a e ngāue ko eni, pea nau fa’u ai ‘a e palani ke solova’aki ‘a e ngaahi fiema’u vivili ‘a e kāinga mei motu.

‘Eiki Sea ‘oku nau hanga ai ‘o fa’u ai ‘a e palani fakata’u taha, fakata’u tolu, pea ko e taimi ko ē ‘Eiki Sea ‘oku ‘omai ai ‘a e me’a ko eni ki he ‘esitimetu ke fakahū ki Fale Alea, Sea ko e ‘omai ki Fale Alea ni ke fakalao’i ke tākaki ha tukuhau ke ngāue’aki ‘e he fo’i lao ‘o e Patiseti ko eni, ‘a eni ‘oku tau ‘i heni ai.

Hou’eiki ko e lao eni pea ‘oku tuku tatali mai ‘a e, hūfanga ‘i he fakatapu ‘Eiki Sea, ‘a e tokanga pea mo e fanongo ‘a e kāinga Ha’apai ko fē taimi ‘e ‘oange ai ‘a e *priority* ko eni ‘oku ‘omai ki he Pule’anga.

‘Eiki Sea ko e konga ia ‘oku ou pehē ‘e lava ke tau mahino’i ...

<005>

Taimi: 1430-1435

Veivosā Taka: ... ko e pa’anga ‘a e Pule’anga ko hono ‘uhingá he na’e fa’u ‘a e Lao ‘a e palani pea toki ‘omai ‘o fakapa’anga pea hū mai ki Fale Alea ni ke fakalao’i, pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e me’a ia ‘oku falala ai he ko e pa’anga kotoa pē ko u ‘ilo ‘oku ‘ave ia ki he ngaahi fiema’u ‘a e kāinga Ha’apai.

‘Eiki Sea ki he peesi 83 ko u vakai hifo ‘Eiki Sea ki he pa‘anga hū mai ‘a e Pule‘anga pea mo e pa‘anga fakamole ‘a e pa‘anga. ‘I he 2022 na‘a nau tĀnaki ai ‘a e 695.4 ko ‘enau fakamole ‘Eiki Sea ko e 557.1 miliona. ‘Eiki Sea te u pehē ko e Pule‘anga fakapotopoto eni he ‘oku ‘ikai laka hake ‘enau fakamole ‘i he pa‘anga mo e ivi kuo ‘omi ‘e he kakai ‘i he tukuhau ke fakalele‘aki e Pule‘anga. ‘A ia te u pehē ko e peesi ko eni Sea ‘oku kakato ai ‘a e *revenue* ‘a ia ko e pa‘anga hū mai ia. ‘Oku ‘i ai mo e *expenses* he ko e pa‘anga ia ‘oku fakamole mo ngāue‘aki he Pule‘anga kae pehē foki ki he *operation government operation*.

Sea ko u vakai hifo ki he tu‘unga ko eni pea a‘u hifo ai ‘Eiki Sea ki he‘eku vakai hifo ki he ngaahi fakamole ‘o a‘u mai he na‘e pehē ‘e he 2023 Fakaangaanga ko e 612.6 kae a‘u mai ki he faka‘osinga e māhina ni ‘oku 741.5. ‘A ia ‘Eiki Sea ko e fakamole ko ē ‘oku fakamahino ‘i he mahina ni ko eni ko e 514.8 fakamolemole atu ‘e kau Fakaafonga kapau ‘oku hala he Patiseti liliu ko eni fakatonutonu mou toki fakatonutonu ka u hoko atu ‘eku fakahoha‘a.

‘I he *deficit* ‘Eiki Sea he Patiseti 2022 na‘e fakafuofua ki he *deficit* ko e 22.7 miliona a‘u mai ko eni ko ē ki he ola e Patiseti Fakaangaanga ‘oku *surplus* ‘aki ia ‘a e 5 miliona poini 1. ‘A ia Sea ko e tu‘unga eni ‘oku ou falala ai ki he ngāue he ‘oku ‘ikai ko ‘enau toki palōmesi mai eni ‘a e ngāue te nau fakahoko. ‘Oku fakamo‘oni ai ‘Eiki Sea kiate au ‘i he *deficit* ko eni ‘oku ‘asi ia ‘i he peesi kimu‘a ko eni he‘eku fakamatala ko e 27 ka ‘oku ‘asi ia ‘i he peesi 83 ko e 25.3 ‘a e *deficit* ko eni ‘oku fakaangaanga ki ai ‘a e 23/24.

‘Eiki Sea ‘oku toe fokotu‘u mai leva ‘i lalo ‘a e tēpile ai. Ko e ngaahi tēpile ko eni ‘oku ne hanga ‘o fakahā mai ‘a e pa‘anga ‘e tĀnaki ‘e he Pule‘anga ke *cover* ‘aki ‘a e *deficit*. ‘Uluaki ‘Eiki Sea ko e pa‘anga ‘oku ou sio ki ai he tēpile ko eni ko e fakalotofonua ko e pa‘anga eni ‘oku ‘omai 19 miliona ko ‘enau fakafuofua ke lava ‘o tokoni pe ma‘u mei ai ‘a e ngaahi nounou pē ko e fe‘amokaki ko eni.

Ko hono hoko ‘Eiki Sea ko e pa‘anga mo e fakahū pa‘anga ‘a ia ko e fe‘ave‘aki pa‘anga ‘oku ‘i ai mou me‘a hifo pē ki ai ‘oku ‘i ai ‘a e 19. ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai mo e nō atu ‘etau pa‘anga ‘oku ‘i ai ‘a e 300000 ko e pa‘anga mei he ‘inasi *dividend* ‘a e ngaahi kautaha ‘oku ‘i ai ‘a e fo‘i pa‘anga ‘e 200000. ‘A ia ‘Eiki Sea ‘oku ou tui ko e konga eni ‘oku ou pehē ‘Eiki Sea ‘oku ou falala ai ki he Minisitā Pa‘anga pea mo e Pule‘anga ‘o Tonga Palēmia ‘i he ngaahi me‘a kotoa pē ‘oku tau lava ‘o matā tonu. ‘Oku ‘ikai foki ‘Eiki Sea ke u pehē ko e hā e tu‘unga ‘oku tau ‘i ai. Ka ‘oku ‘i ai ‘eku falala he ‘oku ‘i ai hono fa‘a ‘ohake pē ‘oku tau ‘i fē ko e lea ia ne fai he kau kauvaka, ‘oku ‘i vaka ni pē ‘a e ‘Eiki. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko u nofo ‘o fakakaukau ke u faka‘osi ‘eku fakahoha‘a ‘Eiki Sea fekau‘aki mo e ngaahi hoha‘a fekau‘aki mo e ngaahi tukuhau ‘e vakai‘i he Pule‘anga.

‘Eiki Sea ‘oku fai pē ho‘omou feme‘a‘aki ‘anenai ka u fokoutua pē ‘o pehē ko e nounou ko eni ‘oku tupunga ia mei he fiema‘u ‘a Ha‘apai. ‘Oku lave‘i he motu‘a ni ‘Eiki Sea ‘i he tute mo e CT ‘oku totongi ‘e he ni‘ihi ...

<007>

Taimi: 1435-1440

Veivosa Taka : ...’oku ‘omai ‘enau ngaahi uta mei muli pea mo e ngaahi me‘a ko hono fe‘ave‘aki ki Ha‘apai.

‘Eiki Sea ko e ola e ngāue ko eni ‘e ‘ikai ke u toe fakakiiki ‘i Vahe Foa ‘oku ‘ofa mai ‘a e kakai ko ia mei muli ke nau ‘omai ha komipiuta ke fakakomipiuta ‘a e *form 1, form 2* ‘i he GPS Kāleli pea mo e GPS Faleloa. Ko e ola ia ‘Eiki Sea ‘a e tokoni ‘a e tu‘u ‘a e Pule‘anga ‘o

ala mai 'i he tautapa 'oku lava 'ohake ko eni 'i he naunau fakaako na'e me'a'ofa mai ai mo e kakai 'o 'omai ha koniteina ki Lulunga pea mo Kauvai Ha'ano ko e naunau ako 'ata'atā mo e tēpile mo e sea.

Na'e ala mai 'a e Pule'anga 'Eiki Sea 'o tokoni ki hono *transport* 'a e koloa ko eni. Ko u pehē ko e ngaahi *deficit* ko eni kāinga ko u tui 'oku 'i ai 'a e kaunga 'a Ha'apai ki he ngaahi ngāue ko eni 'i he tokoni 'a e tukuhau 'a eni kuo vahe'i ke ne fakaivia 'a e kau ngoue, 'a e kau toutai, 'a e ako, 'a e hako tupu e fonua. 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'eku fakatetu'a ki he kau tangata ko eni 'oku nau me'a mai ke fakahoko e fatongia, he 'oku 'i ai pē 'a e lea 'oku taka 'Eiki Sea 'i he mala'e 'o e kau tangata'eiki faka'olunga 'o Tonga. Na'e 'ikai uiui'i noa koe ka na'e 'uluaki ui koe mei he maama fakalaumālie ke ke hoko ko e Minisitā pē ko e Palēmia 'o Tonga. Pea ko u tui 'Eiki Sea, mou vakai mai pē ki he motu'a ni 'oku tālafili 'a e Hou'eiki ni Mēmipa hangē pē ko 7 pē 'oku fēfē ko u kole fakamolemole atu 'oku 'ikai ke u pule ki he ui ko iá he ko e ui ia mei he maama.

Kimu'a ke fā'ele'i mai 'a e Palōfita Selemaia hoha'a Selemaia hono ui, ko e lea ia na'e 'omai, te'eki ai ke fakakaukau'i koe he mānava ho'o fa'ee ne u ui 'e au koe ki mānava. Sea kuo fe'unga 'a e me'a 'a e me'a 'oku ou fakahoha'a 'oku ou 'oatu ka 'oku ou fakamālō atu koe'uhi ko e patiseti lelei. Sea te u toki hoko atu ka toe ma'u ha faingamālie 'i he hoko mai tu'a 'ofa atu

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Mālō mu'a 13 kātoa kātoa ho'o malanga ko ho'o fo'i malanga mālie taha pē eni 'a e fo'i tohi ko eni 'a 'Isaia mālie 'aupito 'aupito. Fika 8 'oua 'e kata ka ke me'a ki 'olunga ko ho taimi eni. Taimi eni e Feitu'ú na Fika 8.

Poupou ki he Patiseti Pule'anga tautefito tokoni ki he ako

Vaea Taione : Tapu mo e Sea mālō e laumālie tapu ki he Palēmia mo e Hou'eiki e Kapineti, tapu ki he Hou'eiki 'o Tonga pea pehē ki he kau Mēmipa 'o e Kakai. Mālō 'etau laumālie he ho'atā ni pea te u muimui folau atu pē 'i he lea mālie 'a Ha'apai, 'i he fatongia mamafa ko eni 'oku tau alasi atu 'i he alea'i e patiseti 'o e 2023. Kae tuku pē mu'a Sea ke u to'o mai e Tō Folofola 'a e La'aa kuo tō 'a Kuini Salote ke u kamata 'aki. Ko 'Ene Tō Folofola eni he 1955 Sea, nounou pē ko e konga pē eni te u hanga 'o lau atu Sea.

“Hou'eiki 'o Fale Alea, ko e 'amanaki ē ke mou ala atu ke fai e tefito'i ngāue 'a e fonua, ka 'oku 'iate kimoutolu 'a e falala 'a'aku mo e kakai. Ke tūkuingata 'a ho'omou alea lelei mo fakakaukau'i 'a e ngaahi me'a 'e malu mo laka kimu'a ai 'a e fonua mo e kakai. 'Oua na'a ngalo 'iate kimoutolu 'a e anga 'o māmani he ngaahi 'aho ni. 'A e 'uhinga e nofo-i-lelenga 'a e fonua, mo e mālohi 'o e fa'ahinga fakakaukau 'oku tau holiaki'i 'aki 'a e kakai ke malele mei honau ngaahi tu'unga totonu. Pea fai ho'omou fifili ke loloto pea loloto hifo. Vakai 'a e ngaahi tafa'aki kotoa pē ke hōhoa mālie 'a e me'a 'oku tau fie fai, mo e ivi 'oku ma'u, pea fakapotopoto'i 'a e me'a 'oku ma'u telia 'a e kaha'u he ko e nofo ta'e'iloa.”

Tō Folofola eni 'a e Kuini Sea he 'aho 23 'o Sune, 1955. 'Aho 21 eni Sea, hangē pē na'e toki Tō Folofola 'anenafi 'Ene, kātaki Sea he'eku māfana 'Ene langimama'o ki he taimi ko enitaimi faingata'a ...

<008>

Taimi: 1440-1445

Vaea Taione: ... ta'u eni 'e 68 mei he Tō Folofola ko eni. Pea 'oku māfana ai e motu'a ni Sea 'oku fakamāfana 'oku fakalaumālie 'oku kakano pea toe akonaki mai ki he Fale ni Sea. Fakamanatu mai 'etau fuakava he Fale ni tau falala'aki he 'ikai ke puli ha me'a ia. Kamata pē sivi ia 'ia au pē ia ko 'eku 'ilo pē 'a'aku 'oku hala 'eku ngāue 'e 'alu pē ia 'o a'u ki ai.

Kai kehe tuku mu'a ke u hoko atu 'i he'etau Patiseti. Na'e Patiseti ko eni he ta'u kuo 'osi na'e 764.7 miliona. Pea u fakakaukau 'i he pē 'e fiha 'etau Patiseti ko ē he ta'u ni he 'osi ange 'a e ngaahi fakatamaki na'e hoko ki he fonua Sea. 784.2 miliona tau kei nofo pē he 700. 'A ia ki he motu'a ni he'ene fakakaukau na'e leva'i lelei pē he Pule'anga 'a e lepa na'a tau ngāue'aki 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Te u talanoa positivi pē Sea he ko u manako ma'u pē ke talanoa ki he me'a 'oku sai. Te u talanoa 'i he akó he ko e me'a ia 'oku mahu'inga ki he motu'a ni. 'Oku ou fiefia he'eku sio hifo ki he Patiseti ko ena 'a e akó ko ia 'oku hiki lahi taha ko ia he ta'u ni. Pea u toe fiefia Sea ko e 'uhingá ko e ako tokamu'a eni ko e fakava'e ia ko ē fonua ko e fānau ko eni pea neongo na'e fai fuoloa e ngaahi me'a ko eni 'i muli ka na'e fa'u e Lao ia 'a Tonga ni 'a e *Education Act* ko eni 'a Tonga ni he 2013. Nna'e fa'u ia sio ko e toki a'u mai ia ki he 2017 he manatu 'a e motu'a ni kapau 'e toki fakatonutonu mai. Na'e toki fuofua tu'u ai 'a e Ako Tokamu'a 'e taha 'o Kolonga he ko e manatu ia 'a e motu'a ni ki ai Sea na'a mau lele mai 'a e motu'a ni ko 'ene ki'i potungāue pea mo 'eku kau ngāue 'o fa'u e silapa ko eni ko e fuofua mata'itohi ia 'i Tonga ni 'i he *Bachelor of Early Childhood Education* ko 'emau lele mai ia 'o fa'u e ki'i polokalama ko eni. Kei lele pē he 'aho ni 'ene na'e 'i ai pē hono ki'i felei 'Eiki Minisitā pea ko e fakava'e totonu pē ia Sea ke tau tokanga ki ai 'a e fānau tokamu'a ko ia. Fiefia e motu'a ni ia Sea he patiseti 'oku vahe mai ke kai e fānau. Tu'o ua he uike.

Ko e me'a lahi ia 'oku hoko 'i Nu'usila Sea ko e ha'u e fānau mei he pēpē neongo ko Tonga ni ko e ta'u 4 'oku ha'u ia mei he ta'u 0 mei he pēpē ki he ta'u 5 fiekaia. Tautautefito ki he vāhenga ko eni ko ē 'oku 'i ai Saute 'Okalani pea ha'u nautolu ko ia Sea ko e talanoa lelei e mātu'a ia 'oku 'ikai ke toe fie, fie nofo ha ki'i, ha ki'i fānau ia honau 'api he pongipongi 'ā pē ia 'o talamai ke ha'u ki he akó.

Pea kapau 'e pehē tu'o ua 'a hono fafanga e fānau ko eni Sea kole pē ki he Minisitā na'a loto lelei pē ke tu'o nima 'oku 'ikai ko ha fu'u patiseti lahi ia ko e *cereal* ki'i hu'akau fanga ki'i ko e fanga ki'i kai ena ia e fānau. Pea 'e faka'ai'ai ai pē e fanga ki'i fānau ko eni 'i he'enu kei ta'u si'i pehe ni ke nau ō mai ki he akó. Tu'unga lolotonga ia he taimi ni faka'ofa e ngaahi fānau hangē pē ko e lau ko ena 'anenaí pea ko e mahu'inga'ia 'a e Tonga he me'a ko e ako Sea tau lave'i pē.

Ngaahi kemipeini eni 'oku lele mai Sea 'oku fakata'e'aonga'i ia 'e nautolu e ako 'ikai ko ha Fale eni ia ke 'omai ha kau ako kau poto mata'itohi. Kapau te nau fanongo mai Sea 'i he tu'ukīvoi atu 'a Tongatapu 7 'o talaatu ko e ako 'oku ne hanga 'o 'ilo'i 'o maama e kakai te nau tui mai ki ai. 'Oku mahu'inga 'a e akó he na'e kau ia he makatu'unga Sea 'e nima hono fa'u ai 'e Tupou 1 he Konisitūtone 'a e lotu ke tu'uloa, 'a e ako ke 'ilo he tangata'i Tonga ...

<009>

Taimi: 1445 – 1450

Vaea Taione: ... ‘a e maamá. Pea ne fai ha ngāue fakalalakaka faka’ekonōmika ma’a e fonuá e ia. Fakatau’atāina’i mo Tonga ke tau’atāina e tangata’i Tongá ki hono kelekele pea mo ‘ene koloa, ‘ikai ke toe pōpula. Pea ke tu’uloa pea mo e ‘ulungaanga fakafonuá mo e *culture* ‘o Tonga Sea, kakato e fo’i 5 he Konisitūtone, ‘oku kau ai ‘a e akó.

Mei he 2017 Sea ki he ‘ahó ni toe foki mai e motu’á ni, ‘apiako eni ‘e 47, fakamālō lahi atu ki he pule’angá. ‘Apiako ‘e 47, Ako Tokamu’a, ta’u 4. Ko e talu ē hono fa’u e laó ‘i he 2013, 2017 pe eni kuo 47 e ‘apiakó.

Fehu’ia pe ‘oku tokoni’i fakafo’i’ulu Pule’anga e ako tokamu’a

Ka u ki’i fehu’i pe ki he Minisitā ka u toki hoko atu Sea. ‘Oku *fund* fakafo’i ‘ulu ‘a e, ‘e lava ‘o *fund* fakafo’i ‘ulu, ‘oku *fund* fakafo’i ‘ulu ‘a e Ako Tokamu’a, he lele atu ko eni.

Fokotu’u he Patiseti 23/24 ke hiki mei he \$50-\$200 tokoni fakafo’i ‘ulu ki he ako tokamu’a

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea mahalo te u tali ai leva e fehu’i ‘a e Fakafofongá. ‘Io, ‘oku fakafo’i ‘ulu ‘a e *ECE* ‘o hangē pe ko e *high school*. Pea ko e hangē pe na’e ‘asi atu he Patiseti ‘oku hiki leva he ta’u ni. Ko e fokotu’u atu ia mei he \$50 ki he fo’i ‘ulú ki he \$200 ki he fo’i ‘ulu, mālō.

Vaea Taione: Ko ia Sea, fakamālō lahi atu, ko e mahu’inga’ia ia e fonuá ni ‘i he me’a ko e ako, ko ena ‘oku a’u ki hē. ‘Ikai ke ngata pe ‘i he ngaahi kolisi ko eni ‘oku a’u eni ki he ako tokamu’a ‘a e fānaú. Ke tokoni’i ‘a e fanga ki’i kau faiako ko eni ‘oku nau hanga ko eni fai e ngāue mamafa hono ‘ohake e fānau ko eni.

Ko u toe sio hifo Sea ki he pēseti ko eni ‘o e kau faiako lēsisitá, peseti ‘e 99. ‘Amusia ‘a Tongá ni Sea, peseti ‘e 99, lolotonga honge faiako *early childhood* ‘a Nu’usila. Ka ‘e ‘i ai ha taimi ke fai ai ha fengāue’aki fakataha ‘ae kau faiako ko eni ‘i Tonga ní mo Nu’usila ke nau ō ‘o hoko atu ai ‘enau akó.

Ko e me’a mahu’inga ‘aupito ia, meimei faiako lēsisita kātoa ‘a Tongá ni pea ko u fiefia lahi ‘aupito ai Sea. Ngaahi *laptop* ko eni na’e tufa ko eni ko ē he Pule’angá, *laptop* ‘e 2000 lolotonga taimi Koviti. Taimi faingata’a eni Sea, pou pou ‘a e motu’á ni mo e fiefia lahi he ko e ‘alu ia akó he taimi ni ‘oku tekniolosia pē Sea. Pe te te ‘alu ‘o ako pe te te nofo ‘i ‘api, meimei ha’u kātoa pe ngaahi me’á he netí. Ko e tu’u ia ko ē senituli 21 Sea, ‘oku mahu’inga ‘a e akó ki he’ete mo’uí ha feitu’u pe te te ‘i ai. ‘Oku ‘ikai ke ta’emahu’inga ia Sea pea ko u fakamālō lahi atu ia ki he Patiseti ko eni Sea, ‘i he tafa’aki ‘o e akó mo e ngāue lahi ‘oku fai ki aí. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō, fakamālō atu Fika 8, ‘io hoko mai 11.

Tokanga ‘Eua 11 ki he peseti 27 tokolahi fonua ‘oku nau masiva

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea e ma’u faingamālie ko u ki’i kole pe mu’a ke ki’i ‘alu hifo ki he peesi 53. Kātaki ko e peesi ko eni ‘oku, ne hā ai ko eni e talanoa ki he masivá, 5.4. Sea kae ‘aonga pe ke tau sio. Ko u fakamālō atu he ma’u e faingamālie pea ko u loto pe ke u kamata ‘eku talanoá ‘i he fo’i poini ko ia ko ē ‘anenai. Na’e kamata tu’u hake foki e motu’á ni ke fai

ha fakatonutonu 'i he 'uhingá, 'uhinga ko ē 'o e fiká. 'O pehē ko e peseti 'e 27 foki ko ē hotau tokolahí. 'A ia ko e 27000 tupu 'oku nau masiva. Ka 'oku ou tui 'i he peesi 37 ko ē fakapālangí 'oku ki' i mahino ange ai 'a e 'uhingá ...

<010>

Taimi: 1450-1455

Taniela Fusimālohi: ... ka ko e 'uhinga foki ko ē 'o e masivá fakamāmani lahí 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e *basic* pe ko e ngaahi me'a mahu'inga ko ē ka te mo'uí. 'A ia ko e me'akai mo e vala mo ha me'a ke te malumalu ai. Kae kehe Sea ka ko 'eku nofo 'aku 'i he me'a ko ení koe'uhí ko e fika ko ení 'oku 'ikai ke 'alu ia, ke 'alu e taimí ia mo ha'ane 'alu ki lalo. 'Oku nofonofu holo pē ia 'i he lēvolo ko ení, ko e 2015 na'e peseti 'e 22. Pea fakamolemole pē Sea 'oku ke fa'a me'a mai pē foki pe ko 'eku ma'ú e fiká mei fē. Pea 'oku 'i ai pē foki ho'o mo'oni 'au ia he ko e taimi ni lahi foki e fakanāfalá mo e loí, ka ke tui mai pē mu'a Sea ki he'eku laú he 'oku 'i ai pē mo'oni ia 'a e Feitu'u na hangē pē ko e talaatu ko ē kia Tōmasi ko ē ke tuí, talaange 'e Tōmasi ia 'ikai, pau ke sio ia ki ai ke fakamo'oni'i.

Sea ka ko e me'a ko ení 'oku ou talanoa ki aí ko e tuku'au mai ia 'a e me'a ko ení ko ē 'oku tau nofo ai 'i he taimi ki he taimi 'a e me'a ko e nofo fe'amokaki, nofo faingata'a'ia mo e nofo masiva. Ko e me'a ko ení 'oku ou fakatokanga'i 'oku hā mai 'i he'etau *Statement* 'oku hangē pē 'oku tau feinga pē ke fakaai pē. Pea ko 'eku fakatātā ení hangē ko e pa'anga 'e 1 miliona ko ení 'oku 'ai ke fai 'aki e langa, mālō 'aupito ia. Langa 'aki e fale 'o e fa'ahinga 'oku fu'u kovi 'aupito honau ngaahi falé, 'a ia ko e 1 miliona.

Ko 'eku savea 'a'aku ia he Vahefonua 'Euá ia 'oku 'api ia 'e nimangofulu tupu, mahalo ko e 54 pea kuo 'osi 'ave pē fiká ki he Potungāue ko ení e Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí. 'Oku 'i ai e fika mei he Vahefonua Ha'apaí pea 'oku 'i ai mo e fika mei he ngaahi vahefonuá. Ka 'o kapau te tau ngaue'aki pē 'esitimetri 'o e 'ahó ní pe 'e a'u e falé ia 'e ngaue'aki e sēniti ko ení ki he 20 pē 'ikai. Ko e fakatātā ení 'e taha, 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'e 1.2 miliona 'e fai 'aki 'a e ma'u me'atokoni 'a e fānaú. Kapau ko e fānau 'e toko 10000 'oku fai ki ai 'a e talanoá ko e pa'anga 'e 120 ia ki he tokotaha 'i he ta'u. Pea kapau te tau vahevahe 'aki ia 'a e uike 'e 40 ko ení 'oku nau 'i he akó ai mo e kai tu'o ua he uiké 'oku pa'anga 'e 1.50 ki he fo'i kai 'e taha. Pea 'oku ou nofo au 'o fakakaukau ko e hā ha me'a 'e lava 'i he pa'anga 'e 1.50 'o e fo'i kai ko iá.

Ka ko 'eku poiní Sea 'oku pehé ni, kapau leva te tau fe'ao fuoloa mo e fa'ahinga me'a ko ení, mo'oni pe ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau me'a 'atautolu ke tau falala ki ai. 'Oku hala he maka koloa. Ka 'o kapau leva te tau nofo fuoloa mo ha fa'ahinga me'a pehé ni 'o fe'ao mo ia 'i he taimi lōloa pea 'oku totonu leva ia ke tau sio ki ha me'a 'oku fo'ou ange.

Ko e anga 'eku vakai 'aku ki he ngaahi fiká Sea he 'oku 'asi mai heni 'a e fo'i fika mahu'inga ia kiate au 'a e talamai ko e peseti 'e 88 'o e ngaahi fāmilí, fakafalala pē 'enau mo'uí 'i he ngoué mo e toutaí. Ko e fo'i fika ia 'oku ne hanga 'e ia 'o talamai 'a e me'a lahi peseti 'e 88 ko ē. Koe'uhí Sea ko e tau me'a ko ē 'oku faí 'a ení ko ē 'oku tau 'amanaki ke tau hoko atu ki aí ko e fa'ahinga ení te nau hanga 'o fua 'etau me'á, peseti 'e 88 ko ení. 'A e tukuhaú, 'a e tuté, 'a e totongi 'o e ngaahi totongi ko ē e laiseni mo e ngaahi me'a pehē. 'A ia 'oku fua ia 'e he peseti ko ení. Pea ko e 'uhinga ia 'oku tu'uma'u ai pē fiká ia mei he taimi ki he taimi ko e 'uhinga ko ení he 'oku nofo faingata'a'ia 'a e peseti 'e 88 ko ení.

Ko eni 'oku fai e ngaahi teke ia, teke Tonga Hai kātaki Sea, Ako Ma'olunga 'o Tongá. Na'e fai mo e teke Tele, 'Atele, Kolisi Tongá. Mahino pē foki e ngaahi kolisi kehé ia 'oku toe, 'oku 'i ai pē me'a ia 'a e kakaí he koe'uhí ko e ngaahi fu'u kavenga ko ē 'oku tau hili atú 'o hoko ai e me'a ko eni 'oku ou talanoa ki aí. Kuo tau feinga ke fua e me'a 'e ni'ihi pea 'ikai ke lava 'a e me'a 'e ni'ihi. Pea 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'oku tau hanga 'o kalusefai hotau ngaahi fāmili mo 'enau fiema'ú kae 'ai e ngaahi me'a 'e ni'ihi. ...

<002>

Taimi: 1455-1500

Taniela Fusimālohi: Kia au Sea 'oku anga pehē ni ia 'oku fiema'u ia ke tau 'ai ha fo'i me'a 'oku makehe ange. Ko e taha eni he ngaahi me'a ia 'oku ou sio au ia Sea ia, 'oku malava 'e he Tonga ia 'o fai e ngāue ka ko e vahevahe ko ē 'etau me'a 'oku 'ikai ke taau ia, hangē ko 'eku fakatātā ko eni, ko 'etau feinga atu ko ē ke tau kau mo 'inasi 'i he nō, kuo tu'u mai 'a e fo'i matapā ia kuo tāpuni. Pea ko 'etau feinga ko ē ke tau ō ngoue ke ma'u ha fo'i me'atokoni e fāmili mo toe ai ha me'a ke fakatau atu 'i maketi, tau 'alu atu tautolu ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'api ia. Kuo fihia 'a e ngaahi 'api ia 'i he ngaahi lisi lalahi. Fihia atu 'a e ngaahi kelekele 'e ni'ihi he ngaahi me'a kehekehe, pea ko e malu'i 'aki 'a e ngaahi nō mo e ngaahi me'a ko ia.

'A ia ko 'etau faka'atā ko ē 'a e *resources* pē ko e koloa ko ē 'oku tau lolotonga ma'u ke 'oatu ke fai 'aki 'a e langa faka'ikonōmika 'oku ou tui ko e taha ia 'o e ngaahi me'a. 'Oku tau tu'u kitautolu 'i he fo'i māmani fakalukufua kuopau ke tau piki ki hono ngaahi tā'au, he kapau 'e 'ikai ia te tau 'auhia kitautolu.

'Oku talamai heni mo e fo'i fika ia 'e taha, pea 'oku tu'u fehengahangai ia mo e ngaahi me'a ko eni 'oku ha 'i he *Statement*, 'oku talamai 'e he peesi 73, ko e ta'ema'u ngāue peseti pē 'e 4. Pea 'oku talamai 'a e ngaahi fika ia ki he to'utupu 'i he tafa'aki ko eni 'a e potungāue he ngaahi me'a fakalotofonua, 'oku peseti 'e tolungofulu tupu 'a e ta'ema'u ngāue mo e 'ikai ke 'i he loki ako ke fai ha ako.

Ko 'ene tu'u ko ia Sea kuo pau ke tau 'unu atu mei he tu'unga 'oku tau 'i ai pea na'a ku fakakaukau ko e patiseti ko eni te ne 'omai ha me'a ke tau 'unu'aki mo ha mape ki he kaha'u ka tau lava 'o to'o pē te tau holoki ha kongá 'o e fika ko eni ke ma'ulalo ange, pea na'a ku fakakaukau ai 'e 'omai ha tāketi 'i he patiseti ko eni, ke piki ki he fika ko eni. Ko e 20/25 'oku tau holoki 'a e fika ko eni ki ha fika 'oku toe lelei ange. Sea ko e ...

'Eiki Palēmia: Ko e 'ai pē ke, Sea kātaki pē ko e fakatonutonu. Na'e 'ai pē ke mau ta'utu pē 'o mālōlō kae tuku ke ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo 11.

Fakama'ala'ala Palemia taumu'a Pule'anga ke fakasi'isi'i nofo masiva he fonuá

'Eiki Palēmia: Ko e taimi pē ko ē 'oku 'ai ai ko ē 'o tukuhifo ha fo'i fika 'oku tonu pē ke fakatonutonu'i. Hangē ko eni ko e pehē mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha taumu'a, na'a ku fakahoko atu 'anenai ko e *extreme poverty* pē ko 'etau 'ai lau ko ē ki he 'u 'api masiva 'aupito, ko e 'uhinga ia ko ē 'a e fo'i taumu'a ko ē ke 'ai ha fo'i 1 miliona ke hangē ia ha *seek funding*, ke sio mai 'a Nu'usila, 'Asitelēlia 'oku tau 'i ai 'etau sēniti 'oku tau fie tau'i 'aki 'a e masiva, pea nau toki 'omai pē 'enautolu 'a e 6 miliona mo e 5 miliona, ka 'e 'ikai ke tau ō atu pē 'o kole

ta'emono atu ha'atau ki'i me'a 'atautolu. Ka ko e 'uhinga ia 'a e taumu'a, ko e taumu'a ia 'a e Pule'anga, fakasi'isi'i 'a e 'u 'api ko eni 'oku masiva pehē. Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Eua 11 me'a mai.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Manatu'i e me'a 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ka ko 'eku talanoa eni ke feinga ke tau sio ange ki he fakalukufua, he ko 'ene tu'u 'ana kiate au mo e me'a ko eni ko ē 'oku fai ki ai 'a e 'uhinga 'a e ngaahi fika ko ē 'etau Patiseti, he ko e me'a foki eni 'oku fa'a hoko, ko e talamai ko ē 'etau tafa'aki ko ē ko e pa'anga eni ko ē 'e 'omai 'e he tokoni, pea kapau te mou me'a ki he ngaahi fika, 'oku 'i ai 'a e fika ai 'oku talamai ko e pa'anga 'e 364.7 miliona.

Ko e taha foki 'o e ngaahi *issue* ia ko eni 'i he tafa'aki ko ia ia, 'oku talamai pē ia ko e fo'i fika, ka ko e me'a ko ē 'oku a'u mai ko ē ki Tonga ni, 'oku 'ikai foki ko e me'a ia ko ia, pea 'oku ou tui pē 'oku mea'i pē ia 'e he 'Eiki Minisitā mo e 'Eiki Palēmia. Kapau na'e palōmesi mai ko e pa'anga 'e 43 miliona 'e ma'u 'i he ta'u fakapa'anga ko eni ke fai'aki 'a e ngaahi ngāue fakaakeake, 'oku 'ikai ke a'u kakato mai 'a e fika ia ko ia, ko e talanoa fakalukufua pē foki eni ia ki ha ngaahi me'a ngalingali 'e a'u mai, he 'oku 'i ai hono ngaahi tu'utu'uni 'o na 'a e ngaahi fika ko ē 'oku 'omai ke tau fakakakato ia kae toki 'omai 'a e ngaahi me'a ko ia. Pea ko e taha 'eku 'uhinga 'aku ia ke tau foki mai ki hotau fonua 'o fakakaukau fakalelei ki he'etau 'alu ko ē kimu'a he ko e taha eni 'o e ngaahi me'a mahu'inga mo e ngaahi me'a lalahi ke fai ki ai 'a e talanoa, ko e nofo masiva. Pea kia au ia 'oku kei tu'u tatau pē ia, ko e fika ko ena na'a ku 'oatu 'anenai hangē ko e me'a ...

<005>

Taimi: 1500-1505

Taniela Fusimālohi: ..'Eiki Palēmia 'oku tau 'oatu 'a e 1 miliona, pea 'oku te'eki ke mahino ia pē ko e fiha 'e 'omai 'e he tokoni, ka 'oku 'omai pē foki e tokoni mo e fakakaukau 'e a'u ki he 'aho 'oku tau takitaha tu'u pē 'i hono ve'e ua. 'Oku 'i ai e ngaahi fonua ia fonua 'Esia na'a nau fai e me'a ko eni ko e nō, *Singapore*, Kolea Saute ko Malēsia nau nō mei he ngaahi fonua tu'umālie pea mo e *World Bank* ta'u pē 'e 20 'osi to'o kotokotoa e me'a ia ko eni. Na'a nau hangē pē ko tautolu fakatātā pē ki *Singapore* ko e ki'i kolo taumāta'u ia ko e 'osi eni e ta'u 'e fitungofulu mei ai tau sio ko e me'a ia 'oku tau sio ki he tu'unga ko ē 'oku nau 'i ai. 'Oku fiema'u ia ke tau fakakaukau 'o toe mafao atu ki ha 'ū me'a fo'ou ange te ne hanga 'o fānau'i ha ngaahi faingamālie ki he'etau fonua. Fakamālō pē au ki he ngaahi me'a ko eni 1 miliona hē 1 miliona hē pea 2 miliona hē.

'Eiki Palēmia: Sea kole pē ke ki'i fehu'i mu'a.

Sea Komiti Kakato: Tali pē fehu'i me'a mai.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku ke pehē tukunoa'i pē kau masiva ia ko eni pē te tau kamata. Ko e fehu'i ia to'o pē ia tuku pē 1 miliona ia 'oatu ā ki he kau Fakafofonga fai'aki ha'amou *project* pē te tau langa ā ha fale 'e 10 ma'a fāmili 'e 10 pea tau tali ai he 'oku lolotonga fai e kole ko e 'eke atu ia 'oua te tau nofo pē 'o tatali. Ngāue mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u ....'oku mahino pē 'a e ngaahi fika ia ko eni 'oku 'omai 'i he Patiseti *Statement*. Ko 'eku fakamalanga 'a'aku ia kuo taimi ia ke tau fakakaukau tautolu ki he kaha'u ko e hā e me'a te ne hanga 'o to'o ktiu'a 'a e fu'u tokolahi ko eni 'oku nau

nofo 'i he fa'ahinga tu'unga ko eni 'aki ha ngaahi fakakaukau fo'ou he 'oku tau manga atu pē tautolu mei he sitepu ki he sitepu ka ki he me'a tatau pē 'oku tau ...Ko e Patseti kuo 'osi na'a tau fai pē 'a e me'a tatau ka he 'ikai te ne lava 'e ia 'o to'o 'a e me'a ko eni.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea. Na'e 'ikai ke fai ha me'a pehe ni 'i he Patseti kuo 'osi ki he langa 'a e masiva. Pea ko e 'uhinga pē ia ke 'oua 'e tataki hala'i 'a e fakaukau pehē 'oku 'ikai ke tau tokanga'i faingamālie eni ke tau ngāue fakataha ai.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko e anga ia 'a e vakai 'a e motu'a ni Sea 'uluaki ki he me'a ko ē na'a ku fakahoha'a ki ai 'anenai kuo pau ke tau fai 'etautolu ha ngaahi liliu ki he ngaahi me'a 'oku tau nofo mo ia, ka 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ke vahevahe taau 'i he *resources* tau feinga ke tukutukuange ia ke lava 'a e masiva 'o ma'u faingamālie ai, tau fai ange ha ngāue ke tau faka'ai'ai 'a e fanafanau'i mai 'o e ma'u 'e he tokolahi ko eni ha faingamālie faingamālie ngāue mahino 'etau nofo ki he akó 'oku lahi e ngaahi faingamālie kuo feinga 'a e Pule'anga ke fokotu'u mai.

'Eiki Palēmia: Ko e ki'i fakatonutonu pē eni ia Sea pea ko u tui mahalo 'e tokoni pē. Ko e kimu'a ke ke hanga 'o feinga'i 'a e tau pehē 'a e akó pē ko e mo'ui'anga *livelihood* kae kei nofo tēniti ke pehē 'e lava 'o ako lelei ai? ke pehē 'e lava 'alu 'o ngāue kae kei nofo pē 'i ha palepale? Ko e feinga eni ke lava 'a e *shelter* pea ngāue fakataha leva 'a e 'ū polokalama ko ē ko ē *Poverty Reduction* ke tau sio ke ako'i nautolu ke ai ha kaha'u 'oku lelei ange. 'Ai 'enau mo'ui ke sai ange ke 'oua 'e li'aki ako, li'aki ngāue, kumi ha faingamālie ke ma'u ai ha'anau mo'ui'anga, kae 'oua te nau fakafalala pē ki he Pule'anga. Tau fiema'u ha feitu'u malu ke nau nofo ai.

Tokanga 'Eua 11 ki ha founa fo'ou mo lelei ange ke tokoni'i ma'u'anga mo'ui e fonua

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea 'oku mahino pē kia au 'a e me'a 'oku fai ki ai 'a e talanoa. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku tau fai ka 'i he taimi ni ia 'i he vaa'i hala 'oku tau fononga ai fiema'u ke tau toe 'ai ha me'a 'oku fo'ou ange mo lelei ange. Ko e tafa'aki ko ē ki he ngoue, tafa'aki he takimamata.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ki'i tokoni mai kiate au 'ai ange ki'i 'ai ange 'ai ha ki'i fo'i fakatātā founa fo'ou ange ki he fanongo, he 'ikai pē ke tau toe 'i ai ha founa fo'ou ko e founa pē ke tau tokoni 'oku 'i he nima malava 'o e Pule'anga mo e fonua 'o kapau 'e lava ha ki'i founa fo'ou ki'i ki he fanongo ki ai 'a e Palēmia k'i founa eni.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, hangē ko 'eku fakamalanga ko ē 'anenai 'oku 'i ai e kau fie ngoue 'oku 'ikai ha kekekele ia. 'Oku pukepuke ia 'i he ngaahi lisi ka 'oku ...

<007>

Taimi: 1505-1510

Taniela Fusimālohi : ... 'oku 'ikai ke ngāue'i ia na'a ku 'osi malanga pē au 'anenai ki ai. He ko e taha ia e ngaahi *factor of production* ko e kekekele. Ua, tafa'aki tatau pē he ngoue. Fuoloa 'etau nofo he 'ave e kili 'o e me'atokoni 'oku *low value* ia. Ko u toki sio hifo 'o fakatokanga'i 'oku to'o e tokoni ia ko ē ke fakalelei'i 'a e ngaahi fale *pack*. Ko e fo'i fakapona ia na'e tonu ke to'o kae 'atā 'a e kau ngoué pea fai tokonia ke liliu ā 'a e 'ave 'o e me'atokoni ki ha mahu'inga 'oku toe lelei ange 'aki hono fai e *processing* 'i Tonga ni.

Ko 'etau tafa'aki ko eni ki he Takimamata ko 'etau ngaahi loki ko eni ko ē 'i he ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Mēmipa. Fakatonutonu pē ko e pehē ko ē 'oku to'o e ngaahi tokoni mei he ki he ngaahi fale *pack* mo e ngaahi me'a pehē. 'Oku kei lele hokohoko pē ngāue ia ko iá, ka 'oku liliu e ngaahi 'ata kehe. Pea hangē ko e ngaahi ngāue ko ia fekau'aki pea mo hono 'ave kili e me'atokoni mo e, 'oku fai pē ngāue ki ai Sea ka 'oku 'ikai ke lava mapule'i he ko e ngaahi Lao Kolonitini ia mo e *biosecurity* 'a e ngaahi fonua ia 'i muli 'e 'ikai ke tau tu'utu'uni atu kitautolu ki ai. Ko e ki'i fakatonutonu pē ia Sea ka 'oku lolotonga fai pē ngāue ia ki ai Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā. 'Oku mālie foki Fakafofonga e me'a 'oku ke me'a ki ai ē ka 'oku mo'oni. 'Oku 'i ai e tokolahi taha ia 'ia mautolu 'a e kakai ko e me'a mai mei motu. Mahalo ko e tokolahi taha 'o e kau Fakafofonga heni ko e me'a mai mei motu, ka 'oku ke ma'u kelekele koe 'i Tonga ni. Pea mau ō mai mautolu ki Tonga ni 'oku 'i ai e kelekele ia e kakai 'i Tonga ni, kae tuku atu homau ngaahi kelekele ia 'o mautolu 'i motu 'e lava pē 'o fai e ngoue ia ai. Pea tu'u hake pē motu'a ia ha'ana 'a e kelekele 'i Tonga ni 'o 'alu ki he pangikē ko ia na'a ne fai e fo'i ngāue ko ia. Mokisi mahalo ke 'ai 'aki 'ene nō 'ai 'aki 'ene hā fua e ū me'a. 'Aho ni talamai kuo puke ia 'e he pangikē. He 'ikai puke noa'ia 'e he pangikē ia ha kelekele ha taha ka ko ho'o 'alu 'o 'ave ki he pangikē. Tufa atu 'e he Pule'anga e ngaahi fu'u palau ke lele e ngoue, 'uhinga 'a e Palēmia tau fai ha me'a 'o 'ai e ngoue pea tufa atu ki he ni'ihi ko ia 'oku fiema'u ko ē 'oku nau fiema'u. Fē e ngaahi fu'u palau ko ia pea 'omai e palau he 'oku lolotonga 'emau fu'u palau he taimi ni tokoni ki he kakai e fonua ha taha pē 'oku fiema'u 'emau tokoni. Mau lolotonga 'i Ha'ateiho 'anepō na'a mau 'i ai 'i Ha'ateiho 'anepō. Te mau 'i Fonongahina mau takai atu 'o tokoni ki he kakai. Ka ke hoko atu ko 'eku 'omai pē 'e au ia ke ..

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ko e ngoue foki ia 'oku li'aki e vanilá na'e 'i ai e kofi 'oku 'amanaki ke 'omai mo e koko. Ko e me'a ia 'oku 'ikai ke lava ia 'o fai tokonia. Koe'uhi ko e tangata ngoue 'oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o ma'u 'a e fo'i me'a mahu'inga he 'oku 'ikai ke tō 'a e me'a ia ko eni he 'ea 'oku tō he kelekele. Na'a ku fakamatala he ta'u kuo 'osi 'a e fihifihia 'o e 'ū kelekele ngoue 'o 'Eua he lisi lalahi 'e he kakai 'oku 'ikai ke nau tokoni nautolu ki he masiva. Ko e me'a ko eni ki he ngoué 'oku talanoa ki ai ko e ngaahi ngoue eni ia kuo taimi ke tau 'unu ki ai ka ko e hā e me'a 'oku pāngata'a ai e kau ngoue he 'unu ki ai. Ko e kilo vanila 'e taha Sea 'oku mata a'u pē ia 'o pa'anga 'e 200. Ka ko e hā e me'a 'oku li'aki ai 'e 'Eua mo Vava'u 'a e vanila.

Kapau te u talanoa au he ngoue Sea 'i he 'ū me'a pehē ko e koko eni na'a ku toki 'i 'Aositelelia 'i he māhina ko eni ko Tisema 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga koko 'oku nau 'amanaki ke 'omai pea ko e fakahangahanga mu'a na'a loto 'a Vava'u mo 'Eua he 'oku pau ke tō he feitu'u 'oku mokomoko mo ma'olunga. Ko e fo'i kilo koko 'e taha 'oku lau afe ia. 'Oku tau kei nofo holo pē tautolu ia he kavá mo e tō e manioke mo e 'ufi 'oku *low value* he māketi fakavaha'apule'anga.

Kapau te u ha'u ki he Takimamata ka u fakatātā atu 'Eiki Sea. Mahalo ko 'etau loki ko ia 'oku fai ai e nofo 'oku 'ikai ke a'u ia 'o 1000. Hotele pē 'e taha, mahalo pē 'oku a'u 'o loki 'e 60.

Ke langa'i e Takimamata ke hangē ko Fisi ke 1.5 piliona hono mahu'inga fiema'u e *foreign investment* ka he 'ikai ke lava ha'u ha kautaha ia 'o fokotu'u hōtele he 'oku 'ikai ke 'i ai ha kelekele ia ke fokotu'u ai e ngaahi hōtele. Kuo pau ke tau hanga 'etautolu ia 'o, 'o fakalahi...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Fakatonutonu atu Sea. Ko e fakatonutonu Sea ko e kole pē ki he Fakafofonga koe'uhi ko e lekooti pē e fakamalanga, 'a e talanoa ko ē 'oku 'ikai ke fie ha'u ha kau *investor* ki Tonga ni ko e kelekelé. 'Ikai Sea. 'Oku nau 'uluaki ō mai 'a e kau *investor*...

<008>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'o fai 'enau savea pe 'e lava 'o ma'u ha *return* pe ko ha me'a 'e ma'u 'i he *investment* ko ē te nau fakahokó. Pea ko e fou mai ko iá 'oku fou mai he potungāue ko ē 'a e motu'á ni. 'Oku 'ikai ke ta'ofi, 'oku 'ikai ko e *issue* 'a e kelekelé. Ko 'enau sió ki he tupu ko ē 'e ma'u mei he *investment* ko iá tautautefito ki he takimamatá pe ko e ngoué. Pea kapau leva 'oku nau sio he 'ikai foki pe ma'u ha me'a ai pea he 'ikai ke nau ha'u nautolu. Ko e fakatātā ko ē ki Fisi 'oku kehekehe, ko Fisi ia ko e *hub* 'a Fisi ia he Pasifikí pea 'oku meimei puna mei Ha'amoá, *Cook Island* mo fē 'o senitā ai pea toki 'alu. Ko e tu'unga 'o Tongá ní fakasiokalafi 'oku ki'i tu'u makehe. Ka ko e fakatonutonu Sea 'oku 'ikai ko e kelekelé, 'oku pau ke nau savea'i pe 'e ma'u ha tupu. Tokolahi 'aupito kau 'inivesitā 'oku ha'u ki he fonuá ni, ka ko 'enau fai pē 'enau savea mo 'enau fekumi 'o mahino he 'ikai tupu, ma'u ha ola mei ai pea nau holomui leva Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. 'Oku mo'oni 'aupito 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, ka 'oku 'ikai ko ia pē. Ka ko e, pau te mou foki homou manatú na'e 'i ai 'etau kautaha vakapuna. Ko tautolú 'oku tau tu'u tautolu, 'oku mo'oni ai e lea ko ē 'a e kau pālangí 'oku tautea'i kitautolu he mama'ó pe ko e *route distance*. Kapau he 'ikai ke 'i ai hatau kautaha vakapuna, 'oku tau tu'u pē foki tautolu he 'elia tatau mo Fisi, 'oku 'ikai ke tau vāmama'o. Ka 'oku hanga 'e Fisi ia 'o fai 'a e fo'i ngāue ke ne hanga 'o fetuku mai 'a e kakaí ke 'ai 'enau *national airline* faipoupoua pea lele lelei. 'Oku a'u e puná ia ki *Tokyo*, a'u e puná ia ki *Seoul* pea 'oku lava 'o a'u ki Singapoa. Fetuku mai he 'aho ki he 'aho.

Ko e me'a pē eni ia 'e taha 'ikai ke 'i ai e kelekele ia ke fai e langa lalahí 'a e ngaahi hōtelé. Sea ka 'oku tau nofo tautolu ia mo e fanga ki'i loki pa'anga pe ia 'e 80. Ko e kau, kakai ko ē 'oku tau feinga ke fusi maí 'oku a'u nautolu ki 'Iulope pea ko 'eku feinga ko ē ke u fakahoá Sea he kuo kamata ke 'alu e pa'anga ia ko ē 'oku 'omai mei he toli fo'i'akaú ke laka ia he pa'anga ko ē e takimamatá. Ka ko e me'a 'oku hokó ia ko e ngaahi kupukupu'i me'a ko ē ke tau hanga 'o fakatahataha'i ko ē ke kakato e fo'i me'a ke tau 'unu atu kimu'á, te'eki ke tau a'u tautolu ia mo fakakaukau ki ai ka ko e takimamatá ia.

Ko e ngaahi māketi ko ē 'oku ma'u ai 'a e sēniti lelei, 'ikai ko e, kapau 'oku mou me'a ki tahi ki he tau mai 'a e vaka meilí. Mālō pē he 'oku 'i ai pē falekai ia 'i loto mo e loki 'oku nau mohe nautolu ia ai pea 'oku kai pē nautolu ai, sai ki he kau ngāue fakamea'á ma'u 'enau me'a pea 'alu ngaahi fu'u vaka ia. Ko e kakai ko ē 'oku nau a'u mai ko ē ki heni ko ē 'o mohe heni 'i he laka hake 'i he pō 'e nima 'o 'alu a'u ki he mähina 'e taha, ko e kakaí ia. Pea 'oku ou talaatu Sea ko e peseti 'e 40 'o e kakai 'oku nau a'u mai ki Tongá ní, kakai Tonga pe ia.

Ko Lalotonga, tau tu'u pē he fo'i 'elia tatau pē. Fai 'e nautolu fo'i me'a 'oku kehe ia. Toko 15000 ka 'oku a'u ki he 'osi 'a e ta'ú 'oku 100000 tupu 'a e kakai ia ko ē 'oku nau 'i he, omai

ki he motú ko e kakai mei muli. ‘Oku ‘ikai ke nau tō ‘enautolu ha ngoue ai. ‘Oku *import* mai ‘enautolu ‘a e ngoué mei Nu’usila. Na’e ‘i ai e ta’u na’a mau lele atu ki ai pea pehē mai ‘e he kau Lalotonga, te mou lava ‘omai ha’amau pateta mo ha’amau siaine he ‘oku mau ‘omai mei Nu’usila ‘oku mamafa? Mau talaange, ‘io ka ko e me’a pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha vaka he ‘oku kolosi ofi pehē atu pē ki Lalotonga ‘o ‘oatu e me’á. Ko e ngaahi māketi ofiofi pe ia kitautolu.

Ko e tafa’aki ko eni ki he toutai ‘e Sea ‘oku ou ngāue mo e Kosilio Toutai ‘Eua ‘a ia ko e fie ō foki ko ē ke ma’u ha mo’uí. ‘Ikai ke ‘i ai ha ‘api pea hiki leva e faka’amú ‘oku fie taumāta’u. Ko e kau mēmipá ‘oku nau toko nimangofulu tupu. Ko e ki’i vaká ki’i vaka pē ‘e ono pea kapau ‘e tukuange ke nau vahevahe te u heka he ‘aho ni, ko ‘eku heka hokó he vilo ko ē he vaka ‘e onó toko nimangofulu tupú te u toki heka mahalo, ko e heka hokó, ko u tui te u toki heka ‘i Nōvema ke ‘omai ha me’a ke mo’ui ai ‘a hoku ki’i fāmilí.

Na’a mau lele atu he ta’u kuo’osí ki Tahiti, mau sio he fo’i me’a ko ē na’e ‘ai he Pule’angá. Hanga he Pule’angá ‘o fai e fu’u fo’i nō, ‘omai ia fokotu’u ‘aki e kautaha, ngaahi e ngaahi vaka taumāta’u *long line* pea ‘oatu pē ki he ngaahi kautaha Tahiti pē. ‘Oku lau lau ngeau miliona ‘a e mahu’inga ‘o e *industry* ko iá he ‘oku ‘ave ‘enautolu ‘enau iká ‘o ‘alu ‘o a’u ki ‘Iulope. Pea te sio he mo’ui lelei e kakaí, ma’ama’a fe’unga e iká he, ko e takimamatá ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Pea ko e hā ho’o vakaí ‘a e Feitu’u na? Ko u, Hou’eiki Pule’anga mou me’a ki he fa’ahinga me’a, ko e me’a ē ko e ifo mo’oni e fanongo ki ai. ...

<002>

Taimi: 1515 – 1520

Sea Komiti Kakato: ... ko Tahiti foki ia he malumalu ‘o Falanisē. Na’á ku sai ā ke ‘ave ā ‘a Tongá ni ha malumalu ha fonua hau. Kae ma’u e me’a ko ena ‘okú ke me’a ki aí

Taniela Fusimālohi: Sea ko e

Sea Komiti Kakato: Te ke laumālie lelei ki ai pe ‘oku sai ange pe ‘etau pule hotau kekelelé. He ko ho fakamatalá, ko e fanongo ko ē ‘a e kakaí mei tu’á, pehē ‘e he kakaí, mani Tahiti ē. Ka ‘oku ‘ikai mea’i ‘e he kakaí ko Falanisē ‘oku ‘i ai e fu’u malumalu ‘o Tahití. Vaka, takimamatá, tōtōatu na’á ku ‘alu ki ai pea na’e ‘i ai hoku foha na’e nofo ai. Ka ko u manumanu’ia au, ka ‘oku me’a pe pea tau ‘unu ā ki Siaina ke tau fakamalumalu ai. Koe’uhí kae ma’u e me’a ko ena ‘okú ke me’a ki aí.

Taniela Fusimālohi: Sea, ‘ikai mo’oni pe ia, ko e me’a fakavale he anga ko e masiva.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni lahi

Taniela Fusimālohi: Kaikehe ko e fili foki ia te tau fai he kaha’ú. He ko eni ‘oku tau ‘osi fai e fo’i fili ko e nō e pa’anga ‘e 200 miliona ke langa’aki ē, ko e fili te tau fai he kaha’ú. Te tau piki ki ha fonua lahi ka ne kape’i kitautolu. Pe ko ‘etau nofonono ai pē he fo’i me’a pe ko ení.

‘Eiki Palēmia: Sea, kole pe ke u ki’i fakatonutonu, ‘oku ‘ikai ko e fili. Ko e me’a pe ia pau ke fai, pe te ke ‘omai ‘e ko e hā pa’anga ke langa’aki ‘a Nuku’alofa. Ko ‘ene taimi pe ko ē ‘oku hoko ai ha me’a pehē ia ‘oku kehe toe ‘i ai ha faingamālie ia ki he filí meí he me’a ‘oku tonu, pau ke fai. Pea ko e hangē ko eni ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofongá. ‘Oku ou fiefia pē au he fanongo ki he’ene me’á.

Ka 'oku hangē ko ē ko e to' o konga mai pē e 'īmisi 'o e fakalakalaka e ngaahi fonua kaungā'api 'o Tonga ní. Fonua 'e taha na'á ne hanga 'o 'apu'apu'i lahi mo e me'a e takimamatá. 'Ikai ke u 'ai hingoa he 'oku 'ikai tonu ia ke tau fetā'aki fakafonua. He ko e me'a ia ko ē 'e ala hoko aí.

Ko e peseti 'e 88 'ene GDP ia ko e nō, faingata'a'ia he taimi ni ke totongi e fu'u nō ko íá. He na'e nō ia ke fai'aki e ngaahi ngāue ko eni 'oku 'ohake he Fakafofongá. 'A ia 'oku 'i ai pe tafa'aki 'e 2 'i he taimi kotoa pē 'o e feme'a'akí. Ko e taha ē ko e 'asi mai 'oku lahi 'a e ngaahi mohengá. Ko e taha ē ko e 'ikai ke 'asi mai ke fakahaa'i mai 'a e lahi e mo'uá. 'A ia ko e 'uhingá pe ia Sea ko e fakapalanisi pē. Ka 'oku fiefia pē e Pule'angá ia he fanongo feme'a'akí, taimi pe 'e ni'ihí 'oku mau toki pehē pe ki'i 'oatu pe ha ki'i fakamatala 'e taha ke fakapalanisi'aki, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ka ko e anga pe foki ia 'eku sio atu pea mo e 'ai pe ke tau tokangá ke tau sio atu ki he ngaahi ta'u ka hoko maí. Ko e tafa'aki ko eni ko ē ki he *foreign investment* ko ē 'oku 'i ai foki 'etau lao ki he ō maí. Pea 'oku mo'oni 'a e fakamatala ia 'anenai, he 'ikai ke ha'u ha kautaha ia kapau ko e totongi 'uhilá mo e totongi vaí mo e totongi telefoní 'oku 'i 'olunga ia 'i Fisi mo Kilipati 'ikai ke nau ha'u nautolu.

Ka ko e *Government Policy* foki ia, ko 'etau me'a ia 'oku feinga ko ē ke fatu he 'aho ní. Pea na'á ku faka'amu au ke u sio ko e ta'u 'e 5 pe ko e 10 mei heni 'oku tau mavahe tautolu meí he founga ko ē 'o e 'aho ní ki he founga ko íá. Sea ko e fakalukufua 'eku talanoá 'aku ia.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea, fakamolemole ka u ki'i tokoni mu'a ki he me'a na'e tokanga ki ai e Fakafofongá he me'a fakakelekelé

Sea Komiti Kakato: Sai pē 'e Fakafofonga 11, 'Eua, 'io me'a mai

'Eiki Minisitā Fonua: Ko u loto pe ke mahino ki he Fakafofongá ko e kelekelé 'oku 'i ai hono vahevahe. 'Oku 'i ai e kelekele e Pule'angá, 'oku 'i ai e kelekele e kau ma'u tofi'á. 'Oku 'i ai e kelekele 'Ene 'Afió, ko e taimi 'okú te ma'u 'api aí 'oku 'i ai e totonu 'a e tokotaha ia ko íá ki he'ene kelekelé. Kapau ko e momoi ha'o 'api kae tala'api, 'oku 'i ai 'ene fekau'aki 'ana ia pea mo e ma'u tofi'á. Tatau pe he Pule'anga, tatau pe he ma'u tofi'a, pehē ki he 'Ene 'Afió.

Ko 'ene 'alu ko eni ki he 'uhinga 'o e ngaahi kelekele mo e lisí, me'a tau'atāina pe ia 'a e tokotaha hono kelekele 'a 'ene loto ke tukuange hono kelekelé pe alepau ki he 'uhinga 'o e lisí. Tau'atāina pe ia e tokotaha ko ia mo e ta'u he ko e koloa pe ia 'a e tokotaha ko íá. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke pehē ke fakatatau e kelekele 'o Tonga ní 'a e *land tenure* 'a Tonga ní mo ha kelekele 'o ha ngaahi fonuá. Ko e ngaahi kelekele eni ia 'oku ma'u 'api, ma'u tofi'a, 'i he ngaahi tefito'i sino he 'uhinga 'o e Lao mo e Konisitūtone 'o e kelekelé.

Ki'i me'a hifo pe ki he Kupu hono 3 'o e vahevahe 'o e Konisitūtoné 'e mahu'inga mālie ai e kelekelé ki he Feitu'u na. 'Oku 'ikai ko ha me'a e kelekelé ke tau hamu noa'ia he 'oku tau'atāina pē e Tongá ia ki he'ene koloá. 'Oku malu'i ai 'ene totonu 'ene koloa 'oku 'ikai ke ngāue fakatamaio'eiki ha taha ki ha taha kae 'oua kuo loto ki ai. Ko e mahu'inga ia e kelekele he fonuá ni 'oku kei nofo ...

Taimi: 1520-1525

'Eiki Minisitā Fonua: ... pe ia 'i he ngaahi ma'u tofi'á he 'uhinga 'o e ma'u 'apí pe ko e lisí. Me'a tau'atāina fakafō'ituitui pe 'ana ia ko 'ene koloa mo 'ene fakatupu koloa ki he'ene koloa ko e ma'u 'api. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Vahevahe 'Eua 11 ki he langa fakalalakaka 'a Singapoa

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko u tui Sea 'oku tau mahino'i pē 'etautolu ia 'a e me'a tataua ka u 'oatu pē ki'i fakatātā ko ení. Ko e ki'i fonua 'oku ou nofo 'o sio peá u mālīe'ia 'i he'enu me'a ko ē na'e faí, 'a ia ko Singapoa ē. Ko e kimu'a ko ē he, hono fakatau'atāina'i 'osi 'a e tau lahí, na'e hoko foki ia ko e kongā 'o Malēsia. 'A ia ka ko e kongā fonua hono 13 ia 'o Malēsia. Pea ko e taimi ko ē na'e 'oange ai 'a e tau'atāina ki Malēsia pea na'e talaange leva 'e Malēsia, Singapoa he 'ikai te ke kau koe 'ia mautolu. 'Ikai te ke kau koe he *federation* 'a Singapoá, ke mavahe koe. Na'e tu'u hake ai honau takí 'a ē ko ē 'oku a'u mai pē ki he 'ahó ni 'a e mahino 'a e me'a ko ē na'a ne faí, ko *Lee Kuan Yew*. Tu'u e tangatá 'o lea ki he kakai ko ē, kakai e motú ko e kau taumāta'u foki. Ko ē kuo tukuange kitautolu ko e toe pē koe mo au, ko e hā 'eta me'a 'e faí?

Ko e me'a ko ē na'e mahu'inga taha ki he taki ko ení pea ko u sio hifo he ki'i tohi ko ē Sea, pea ko e me'a ia na'a ku 'eke aí pe 'oku ngofua 'a e talanoa ki aí. Na'e tufa fakataha mai mo e naunau, 'oku hā ai 'a e me'a ko eni ko e *human development index*. Pea ko u fakamālō ki he Pule'angá he 'oku 'ikai foki ke 'omai ia ke 'asi hē ka 'oku 'asi ia 'i he'enu tohi 'oku ui ko e *Government Priorities Agenda 2022-2025*. 'A ia ko e fo'i tāketi 'oku 'asi aí ke tau 'unu mu'a 'a Tongá ni ki he fo'i mahu'inga ko e taha. Sea ko e *human development index* 'oku 'ikai ke 'i ai ha fonua ia 'e taha, ko e 'ai pē ke tau tō loto he ongo fo'i mui'i me'á ko e 0 ki he 1. Ko 'Amelika 'oku .921 'a ia ko e fonua tu'umālie taha ia 'i māmaní. Ko tautolu .745. Tau ki'i sai ange 'i Ha'amoá, 707 'a Ha'amoá pea tau sai ange tautolu 'i Fisi.

'A ia ko e 'uhingá 'oku sai ange 'etau teke ko eni 'a e akó ke lelei ka ko e me'a eni na'e 'uluaki fai ko ē 'e *Lee Kuan Yew*. Hanga 'e ia 'o 'uluaki fakalalakaka e akó. 'Ikai foki ke 'i ai ha kekelele ia. Pea nofo ia ki he fakalalakaka ko ē 'o e ako tekinalé. Ko 'enu maaú kuo 'osi poto hono kakaí he alá. Takai leva 'a *Lee Kuan Yew* ki he ngaahi kautaha fakavaha'apule'angá, 'alu ki 'Amelika. 'Alu ki he *IBM*, 'alu ki he *Fort Motors* 'o kole ange, sio mai ki he me'a 'oku mau 'i aí. 'E lava nai ha taha homou ngaahi fale ngāué ke 'omai 'o tu'u heni? Talaange, 'io ka 'oku fiema'u e me'a ko ení. Mou kakaí, 'oku 'osi poto? 'Io 'osi poto, 'osi, me'a eni na'a ku fuofua faí ko e ako'i ko 'eku 'uhinga ia 'eku ha'u 'o māketi'i atu kimoutolu, 'io mai e 'ū kautahá. Ha'u e *IBM*, 'aho ni Sea fiu teke e ngaahi kautahá ia ke nau o kitu'a mei Singapoa. Singapoa ma'olunga taha ia he *GDP*, kau ia *GDP per capital*. Ki'i fonua ko hono lahí 'a e *land area* 'a e kakano fonuá, meimei tataua pē mo Tongá ni ka 'oku nofo ai 'a e toko 5 miliona. Ko e talanoa eni ko u fanongo aí, 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e 'alu ki he ngāué mo hano tipiloma, *BA* pē 'o fai ai ki 'olunga. Ka ko e me'a ko ē na'e fai he taki ko ení, na'a ne fakamanatu 'e ia ki hono kakaí ko koe pē mo au 'oku toe, *self determination*. Te tau 'ai eni pe 'ikai, ko 'etau fehalaaki pē heni 'e 'i ai e kau tau te nau o mai 'o nofo hotau fonuá pea ko e me'a ia na'a ne faí.

Ka ko u malanga pehē pe au Sea ke 'ohake pē mu'a 'etau tokangá ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea ko e fakatonutonú ko e kuonga eni 'o e komipiutá. Ko Singapoa pē 'oku tau taa'i 'a Singapoa. 'Omai angé pepa ko ē 'oku fakamatala mai ki aí pe ko e fananga pe ko e, ke tau muimui ki ai e tu'unga faka'ekonōmika 'o Singapoa 'a ē ko ē 'oku pehē ke tau muimui ki aí.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Hangē pē ko ho'o me'á, 'omai ha pepa pou pou he 'oku tau lau kátoa e me'a ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā, 'Eiki Minisitā. Lolotonga 'ene mālié kuo ke me'a mai he fo'i me'a, ko u pehē, fakama'opo'opo mai ā 'e Fakafofonga 11. Mālō mu'a si'o tauhi tohí ...

Taniela Fusimālohi: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Tānaki mai e ngaahi hisitōliá.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka ke fakamā'opo'opo mai ā.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'i ai pē fo'i mo'oni 'a e 'Eiki Minisitā he ko e tu'utu'uni pē Feitu'una. Ka ko u kole atu pē ke tau 'ai 'aki pē 'a e akonaki ko ē 'a Sīsū, 'ai ho tuí ke mālohi. Kapau ko ha fika na'e 'oatu 'e au, pea ke kātaki pē mu'a 'o tui ki ai pea kapau ko 'eku fakamatala atu 'a e hisitōlia ko ē 'o Singapoá pea mou kātaki pē 'o tui pē ki ai.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga, Tōmasi ia. Ko au, pau pē ke ke ha'u 'omai ho'o pepá ē. Takai mo ia ki he Sea ...

<002>

Taimi: 1525-1530

Sea Komiti Kakato: ... takai mo ia ki he Sea, pea toki paasi mei he Sea ki he Komiti Kakato pea te tau hoko ia ko 'etau me'angāue. Ko Tomasi ia mo e 'Eiki na'a nau feme'a'aki nautolu fakalaumālie, fakatu'asino 'a Fale ni, te ke me'eme'a mai pē 'i he me'a ko ē 'oku ou kole atu ē. Fakamolemole. Faka'osi.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Ko ia Sea he koe ... ko ia ka u faka'osi atu koe'uhi 'oku mo'oni pē ho'o me'a 'a'au ia he ko Tomasi ko 'eku 'ilo'i ko Tomasi ko e loea, na'e 'ikai ke ne fiema'u 'e ia 'a e tui, fiema'u e *evidence*. Ka te mou toki hanga 'o 'omai ha me'a ki he 'Eiki Minisitā ka ko 'eku fakalukufua eni Sea. Ko e anga 'eku vakai pea 'oku totonu pē ke tau vakai fakataha pē, ke tau 'unu a ki ha Tonga fō'ou 'aki ha'atau fakakaukau ki ai 'i he 'aho ni, koe'uhi ko e patiseti ko eni 'oku 'omai, pea 'oku ou fakamālō ki he *Budget Statement* ko eni, 'i he ngaahi fika mo e ngaahi, ngaahi ngāue 'oku tau 'amanaki ke fai, ka ko e fanga ki'i me'a pē ia ko 'etau feinga pē ke pinepine atu pē *band-aid* pē ngaahi me'a ka tau 'unu'unu atu. Fiema'u fo'i *formula*

fo'ou ke tau fakalakalaka ka tau 'unu ai kimu'a Sea, fakamālō atu, kae toe 'omai pē mu'a ha ki'i faingamālie 'amui ange ke toe fai atu ha fakahoha'a.

Sea Komiti Kakato: Tomasi 'e 'oatu pē ho faingamālie 'o 'ou, lahi 'aupito 'a e faingamālie ia he ē. Ka 'oku ou fakamālō ki he Feitu'u na he ngaahi me'a mālie 'aupito fakatātā faka'ikonōmika he 'ikai ke tau toe fakalōloa. 'E Tongatapu 2, ko ho taimi eni 'a e Feitu'u na. Pea hoko mai leva 'a Tongatapu 1.

Tokanga ka fai ha ngāue ki he fakalelei vāhenga ke 'inasi ai kau ngāue fakapule'anga kotoa

'Uhila mo e Langi Fasi: Mālō Sea, fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea. Pea 'oku ou fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea fakamālō atu ki he ma'u faingamālie.

'E 'ikai ke u malanga lōloa 'o hangē ko hoku kaungā Fakafofonga, ki'i me'a si'i pē 'oku ou tokanga au ki ai, ka 'e toki fai 'a e malanga lōloa ia 'amui ange.

Sea na'a ku ki'i fokoutua 'aneafi na'e 'ikai ke u lava mai ki he fakatahá, ka na'a ku fanongo pē he letiōó 'i he feme'a'aki 'a e Fale ni. Pea na'a ku tokanga lahi ki he me'a na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 4 'aneafi, ko 'ene fakafehu'ia 'a e hiki vāhenga pē ko e fakalelei vāhenga pē ko e me'a fekau'aki pea mo e hiki e vāhenga 'o e Potungāue Polisi.

Sea ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai 'oku tapu pē mo e Fale 'Eiki, 'oku hangē foki 'a e hiki vāhenga ia ko e vai mafana. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taimi ia 'e hū hala ai 'a e hiki vāhenga, pea ko e me'a ia 'oku, tau sai'ia tautolu ai, fiemālie e kakai. Ka 'oku fiema'u ia ke hū tonu, hū lelei, pea potupotu tatau 'ene hū.

'Oku kau 'a e Potungāue Polisi ia 'i he potungāue 'oku ou poupu 'aupito ke fakalelei'i 'a e ngaahi me'a lahi ai, kau ai 'a e vāhenga, ko e me'angāue, ko e naunau, ko e poupu lahi he koe'uhi he 'oku nau fai 'a e ngaahi ngāue lahi pea mo 'aonga ma'a e fonua. Ka ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea, ko e tali na'e me'a mai'aki 'e he 'Eiki Palēmia fekau'aki pea mo e fehu'i ko eni 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 4.

Na'e fakatātā 'aki 'e he Palēmia 'a e, 'io na'e me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'o pehē 'oku fai 'a e ngāue ko eni ki he vāhenga 'o e kau polisi he koe'uhi ko e fa'unga vahe ko eni 'oku ngāue 'aki 'i he taimi ni 'oku *unfair*, ko e lea ia na'a ne ngāue'aki ko e *unfair*. Pea na'a ne fakatātā 'aki leva 'a e kau sātini, 'oku 'i ai 'a e, ko e kau sātini 'oku nau 'i he fo'i *band* vahe tatau, ka 'oku vahe lahi 'a e ni'ihī vahe si'isi'i 'a e ni'ihī, 'o kehekehe 'enau ngaahi vahé. Pea ko e feinga'i ke na u hu pē ko ē 'o sātini 'o vahe tatau kātoa kae *fair*, pea 'oku ou tui au ki ai 'oku *unfair* 'a e tu'u ko ia.

'Eiki Palēmia: Ki'i fakatonutonu pē ko e 'uhinga ko 'etau lēkootí Sea. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga te nau tatau ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a hifo.

'Eiki Palēmia: ... ko e *scale* pē 'e taha ki he sātini ko e *scale* pē 'e taha ki he kau 'inisipēkita, ka 'oku mahino pē foki ko e tama ko ē 'e ngāue fuoloa 'e ki'i lahi ange, ka nau nofo pē 'i he *scale* 'e taha, kae 'oua 'e sātini e, pea *scale* kehekehe ia pē ko e *band* kehekehe 'e 3 pē 4. Ko e 'uhinga pē ki'i fakatonutonu ko e 'uhinga pē ki he lekooti, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Uhila mo e Langi Fasi: Mālō ‘Eiki Sea pea mālō ‘Eiki Palēmia ‘a e, ko e poini ‘oku ou tokanga au ki ai, ‘oku tatau kotoa pē ‘a e ngaahi potungāue, ‘a e ngaahi tu’unga ‘oku tatau pea mo e, me’a ko ē na’e fakatātā ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia. Ko e me’a ‘oku ou ...

‘EikiPalēmia: Ki’i fakatonutonu pē Sea, tuku pē mu’a ke u lave ki ai ko e ‘uhinga he ko au ko e Minisitā Ako ‘oku tokanga’i ‘a e PSC ...

<005>

Taimi: 1530-1535

‘Eiki Palēmia: ... ‘A ia ko e tafa’ aki ko eni ko ‘ene *accountant* pē ha taha ‘oku vahe *accountant* hangē ko e lau ‘osi *size* pē ko hono tu’u ‘oku ‘i ai ‘a e *accountant*, ‘oku ‘i ai ‘a e *computer science* pē ko e ... ‘oku ‘i ai ‘a e kalake pea ‘oku ‘i ai ‘a e *Executive Officer* ‘osi mahino pē ia ka ko e fo’i *case* ko eni ‘a e polisi na’e ki’i makehe ia hangē pē ko ē na’e fakamatala atu ‘anenai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia me’a mai Tongatapu 2.

‘Uhila moe Langi Fasi: Mālō ka u hoko atu, he koe’uhí ko e fokotu’utu’u ko eni ‘oku lahi ‘aupito ‘a e fanongo ‘i he ngaahi ta’efiemālie ‘a e kakai tokolahi ki he ...neongo pē ko e fakatātā ē ‘a e ‘Eiki Palēmia ko e kau sātini, ka ‘i he ngaahi potungāue meimei ‘i he potungāue kotoa pē ‘oku hoko ai ‘a e me’a ko ia ‘a e me’a ko ia. ‘A e fa’ahinga na’a nau ‘i he lēvolo tatau ka ‘oku nau hoko hake ki he fa’unga fo’ou ‘oku nau kehekehe. Lahi e fanongo ‘i he lāunga ‘a e ni’ihi na’e ‘uluaki ‘i he tu’unga ia ko ē ‘i he me’a motu’a ka ‘oku fai ‘a e me’a fo’ou ia ‘oku ‘alu hake ‘a e tokotaha ia ko ē ‘o laka ai.

Ko e poini ko ē ‘oku ou tokanga ki ai ‘Eiki Sea na’e ‘osi me’a ki ai ‘a e Palēmia ‘oku *unfair* ‘a e me’a kapau leva ‘oku ‘ai ke *fair* pea ‘ai ke *fair* kātoa ki he ‘ū potungāue. Toe fai hano siofi kātoa ‘a e ‘ū fa’unga ko eni ‘a e ‘ū potungāue he koe’uhí ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi me’a ia ai ‘oku ‘ikai ke... hoko ai ‘a e ngaahi ta’efiemālie pea hoko ai pea mo e ‘ikai ke *fair*. Ko ia ‘oku ou ‘oku ‘ikai ke u fakafepaki au ai ki he ...

‘Eiki Palēmia: Sea ki’i tokoni atu pē ki he mahalo na’e ‘ikai foki ke me’a heni ‘a e Fakafofonga. Na’e fai ‘a e feme’a’aki ‘aneafi foki Sea na’e fakamahino atu ai ko ē ko e me’a eni ki he *structure* ‘o e vāhenga e polisi ka ‘oku fai ‘a e *review* fakalukfua ‘a e Pule’anga pea toki ‘ai na’e ‘ai ai ko ē fai e feme’a’aki ko ē fekau’aki mo e peseti ‘e 2 COLA ko ‘ene maau ‘a e me’a ko ia pea tau sio leva ai ki hano fai ‘a e ngāue ko eni ‘oku ou tokanga ki ai he ‘oku tatau kotoa pē tautolu ia tau fiema’u ke sio ‘oku ‘oange ‘a e sēniti ‘oku taau ke ‘oange ma’ae kau ngāue.

‘A ia ko e ...kātaki pē Fakafofonga na’e fai ‘a e feme’a’aki ki ai hangē na’e fakahoko atu ko eni he Minisitā Pa’anga ‘oku fai hono vakai’i fakalukufua ‘a e *civil service* pea toki fai leva mei ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ki he hiki vāhenga mālō Sea.

‘Uhila moe Langi Fasi: Mālō he neongo pē na’e ‘ikai ke u ‘i heni ‘aneafi ka na’a ku fanongo pē he letiō he ngaahi feme’a’aki. Tukukehe kapau na’e toe ‘i ai ha feme’a’aki ia na’e ‘ikai ke fakamafola ia he letiō ka na’e fakamafola kotoa pē ‘a e ngaahi feme’a’aki. Ka ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai Sea kapau leva ‘oku fai ha fakalelei pē ko ha fokotu’utu’u vāhenga pea ‘ai ke

‘oua toe ‘i ai ha taimi ‘oku pehē ai ‘oku *unfair*. ‘Ai ke *fair* pea koe’uhí pea ‘e fiefia ‘a e tokotaha kotoa pē, ka ko u fakamālō atu au ia ki he *Budget* ko eni mo e ngaahi feme’a’aki ka ko e ngaahi me’a lahi ko ē ‘oku ou tokanga ki ai ‘e toki ha’u ia ‘amuí ange ka ko e ki’i me’a pē eni ‘oku ou tokanga ki ai he taimi ni ke ‘ai kapau leva ‘oku fai ha ngāue, pea ‘ai leva ke *fair* ki he tokotaha kotoa pē pea ko hono fakakātoa fakamālō atu Sea ki he ma’u faingamālie mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘e lava ‘o fai ha ki’i tokoni koe’uhí ko e ki’i fo’i ‘elia ko eni.

Mateni Tapueluelu: Sea ki’i fehu’i pē mu’a pea toki fai e tokoni ko ē ki’i fehu’i pē ‘a’aku ia.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo kae ‘ai e fo’i fehu’i ko ē pea fai leva ho’o tokoni ē pea hoko mai leva ka Fika 1.

Fehu’ia Tongatapu 4 pe ‘oku tohi’i he Fakamatala Patiseti e fakalelei vāhenga toenga ngaahi potungāue Pule’angá

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato Sea. Sea ko e kaveinga ko eni ‘oku totonu ke matala lelei pea ma’ala’ala ko u kole pē au ko ‘eku fehu’i ‘oku pehe ni ‘e Sea tuhu’i mai ange pē ko fē ‘i he peesi ‘a e Fakamatala Patiseti ‘oku fakahoko mai ai makehe mei he hiki vāhenga ko eni ‘a e Potungāue Polisi mo e COLA ‘e fai pea mo hono *review* fakalukufua e vāhenga e kau ngāue fakapule’anga ‘oku hā ia ‘i he peesi fē hangē ko e me’a ko ē na’e fakahoko maí Sea.

‘Eiki Palēmia: Ko e *organizational review* ‘e toki ‘ohake he ta’ahine ‘a e konga ko ia, ka ko e ...hangē ko e me’a ‘oku tau angamaheni ki ai na’e si’i fakahoko atu pē he ‘Eiki Minisitā ko e me’a eni ko ē ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e tu’u ‘a e fo’i pa’anga ko ē mo e tu’u ‘a e fo’i pa’anga ko ē, he ‘oku ‘ikai ke ‘asi atu ia hē pē ko e *computer laptop* ‘e 10 ‘e kumi. Ka ‘e fakamatala atu ia ko e hā e me’a ‘oku ‘asi ai e *computer* ke 10000 pea te u toki pehē atu au ko e ‘uhinga ‘oku ‘ai ke fai e *laptop* ke ‘ai e ki’i *computer laptop* ‘a e *high school* ko ē ko e *detail* ko ia ‘oku ‘oatu ‘o hoko ia ko e ....

<007>

Taimi: 1535-1540

‘Eiki Palēmia : ... ko e lēkooti ‘o e Fale. Mālō Sea.

Māteni Tapueluelu : Sea fakamolemole pē, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha peesi ia ‘e ‘asi ai heni ‘a e me’a ko íá. Ko e ki’i palopalema ia. Ko e me’a ia ‘oku hā heni Sea ‘i he peesi 40 tokoni mai ‘Eiki Palēmia peesi 40 ‘uluaki palakalafi pē. Tatau ia mo e peesi 51 ‘i he palakalafi hono 2 ‘oku fakahoko mai ai ‘e ‘i ai e holoki ‘o e vāhengá me’a tatau ‘oku ‘asi ‘i he *corporate plan* ko ia ‘a e *PSC* ko e me’a ia ‘oku fakahā mai. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha peesi ia heni te ne talamai mai ‘e *review* kotoa e vāhenga ‘o e kau ngāue fakapule’anga.

‘Eiki Palēmia : Sea ko e peesi 44 e fakapālangi ‘oku ‘asi ai ‘a e me’a ko ia na’e ‘uluaki tokanga ki ai, ka ko eni ‘oku fakasio he ko e peesi fiha ia he faka-Tonga. Ko e holoki e vāhenga ia ko e ‘uhinga ko e *wage bill* ‘oku ‘uhinga ia kapau ‘oku ‘i ai ha *vacancy* mau pehē ‘oku fu’u lahi ‘e tāmata’i ‘a e ‘ū *vacancy* ka ‘e ‘ikai ke to’o ‘a e ngāue ia ‘a e tokotaha pē ta’evahe ai ha kau ngāue fakapule’anga. ‘Oku ‘ilo’i ‘oku mea’i pē ia ‘e he kau Fakafofonga na’a nau Kapineti

na'e 'i ai 'a e taimi na'e 'ova he 10 miliona 'a e ngaahi lakanga ia 'oku 'ikai ke ngāue'aki. Faingamālie leva ia ke mau pehē 'oo to'o ā ha 5 miliona ia 'a ia 'e holo leva 'a e *wage bill* ai ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia te mau tuli 'a e kau ngāue fakapule'anga. Mālō Sea.

Māteni Tapueluelu : Sea ko e peesi ia na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Palēmia 'a ē 'oku fakahoko 'o pehē pea mo e fakalelei 'o e fa'unga 'o e ngaahi Potungāue. Sea 'oku 'ikai ko e vāhenga ia. Ko e me'a ia ko ē na'a ku kole ai fēfē ke fakalelei'i ko e *review* ē ia ki he ngaahi Potungāue ke kakato pea toki fakalelei'i kotoa 'a e ngaahi vāhenga.

'Eiki Palēmia : Kātaki pē Fakafofonga ko ena he peesi 51 'a e me'a mahalo na'a ke tokanga ki ai 'e tokoni atu pē ki ho'o malanga. Mālō.

Māteni Tapueluelu : Peesi 51 faka-Tonga Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 5.5?

Māteni Tapueluelu : 'A ia ko e palakalafi fē ia 'oku hā ai 'e fai e *review* kātoa 'a e ngaahi 'a e Potungāue 'a e vāhenga 'o e ngaahi Potungāue ?

'Eiki Palēmia : 'E hoko atu he 'Ofisi Palēmia fo'i palakalafi ko ia. 'E hoko atu he 'Ofisi Palēmia 'a hono tataki e polokalama fakalelei ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga fakahoko ai e ngaahi ngāue ki hono pule'i e ngaahi ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga, poloseki 'a e ngaahi ngāue fakatekinolosia 'a e Pule'anga fakataumu'a ke toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga vahe'i ai 'a e 2. Ke fakalelei'i 'aki e ngāue ko eni.

Māteni Tapueluelu : Sea 'oku 'ikai ko ha me'a ia ki he hiki vāhenga pē ko e fakalelei vāhenga. Ko e fo'i ngāue ia ko e *review* ē 'o e ngaahi Potungāue.

'Eiki Palēmia : Ko ia ko e me'a ia 'oku fakatonutonu atu Fakafofonga. Ko e 'uhinga ia ko e *review* ia 'o e Pule'anga ke fakahoko honau fatongia ...

Māteni Tapueluelu : Ka ko e hā 'oku 'ikai ke tohi'i mai ai 'e 'Eiki Sea ke mahino ko e vāhenga. 'ikai ke 'i ai ha fo'i lea ko e vāhenga hē. Ko e ngāue ia Sea.

'Eiki Palēmia : 'Oiaue ke tokoni ki he ngaahi fakalelei e ngāue ko eni. Ko ia ko e ngāue ia 'oku ke 'osi mea'i pē Fakafofonga na'a ke 'Eiki Minisitā kuo pau ke ha'u ha taha 'o sio ki he fakahoko fatongia pea ne talamai 'oo fakalelei'i ē tuku ē fakalelei'i, ko e ngāue ia 'oku pau ke fai. He 'ikai ke tau tu'u hake pē 'o liliu noa'ia ta'esio ki he ngāue 'oku tonu ko ē ke fai. Ko e 'uhinga ia Fakafofonga kātaki kapau 'oku hala 'emau fakalea.

Paula Piveni Piukala : Ke u ki'i tookoni atu pē ki he Palēmia Sea. 'Oku mahu'inga e feme'a'aki pea 'omai e fakakaukau. 'Oku ou tui ko e me'a ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'a Tongatapu 4 ko e 'ikai ke tohi'i ia he'enau *statement* pē ko 'enau misi pē ko 'enau visiona 'e 'ave ki he RA ke fakafatongia'i 'aki hano *review* e vāhenga ke fakatatau mo e me'a 'oku fakamatata. Ko e palopalema ia ko ē 'i he 'ikai ke tohi'i 'a e me'a 'a ia ko ē ko ē 'oku nau fakamalanga mai 'aki Sea.

'Eiki Palēmia : 'Eke pē ki he Fakafofonga 'a e RA 'oku 'ikai ke kau 'a e ngāue fakapule'anga ia he *review* 'e he RA ko e 'u *schedule 2* 'oku ngāue ki ai 'a e RA. 'Oku mea'i pē ia 'e ho kaungā'api ko ena Fakafofonga Tongatapu 4, he na'e kau he RA kae 'uma'a 'a e Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu : ‘Oku kau ai e Potungāue Polisi 'Eiki Sea na'e ‘osi vakai'i ia ‘e he mātu'a ni.

'Eiki Palēmia : Na'a ta toki ‘osi fai pē eni ‘eta feme'a'aki fekau'aki mo e ngāue fakapule'anga pea ko e ‘uhinga ia ko ē lau ko ē tuku e ngāue fakapule'anga fai hano vakai'i fakakātoa. Lava ia sio leva pē ‘e fakalelei'i fēfē.

Māteni Tapueluelu : Sai ‘ikai ke mau loto mautolu ke mau fakafekiki longoa'a heni. Mau loto pē ke ‘oatu ke mahino. Ko e poini ko ia ‘oku ‘omai ‘e he 'Eiki Palēmia ‘oku pehē. ‘E hoko atu pē ‘e he ‘Ofisi ‘o e Palēmia ‘o hoko tataki ‘a hono tataki ...

<008>

Taimi: 1540-1545

Mateni Tapueluelu: ... ‘a e polokalama fakalelei ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule'angá. ‘Eiki Sea ko e poini eni na'e fai ai e malanga atu ‘oku hā mo ia he peesi 43 ko e *review* pe ko e ngāue fakalelei ki he Pule'angá ki he ngaahi potungāué. ‘A ia ‘oku pehē Sea hono fakaleá, kau ki ai hono vakai'i ‘o e fa'unga mo e fokotu'utu'u ngāue ‘o e ngaahi potungāué. ‘Oku ‘ikai ke ne hanga ‘o talamai ha me'a ‘e vakai'i ‘a e vāhenga ‘a e kau ngāue fakapule'angá fakalukufua. He kapau ‘e fai ha lave ki ai kuo pau ke ...

'Eiki Palēmia: Na'e ‘uhinga, ko u fie fakatonutonu atu.

Mateni Tapueluelu: ... ki he RA he ko ia ‘a e sino mafai ki he ngāue ko iá Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke kau ‘a e RA ‘i he *civil service*. ‘Oku ke mea'i pe ia Fakafofonga. Ko e ...

Mateni Tapueluelu: ‘Eiki Palēmia kātaki ‘o vakai hifo ‘oku kau ai ‘a e Potungāue Polisi. Ko e *schedule* ko iá ‘oku kau ai ‘a e Potungāue Polisi.

'Eiki Palēmia: Na'a ku talanoa atú ki he ngāue fakapule'angá ...

'Aisake Eke: Ka u ki'i tokoni pē.

Sea Komiti Kakato: Mou me'a hifo ki lalo ē.

'Aisake Eke: Kātaki, kātaki pē.

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

'Aisake Eke: Ki'i tokoni pē fakamolemole. Tapu pea mo e Feitu'u na ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Pea pehē ki he Hou'eiki ko eni ‘a e Komiti Kakató. Sea ko e tu'u foki ‘a e laó ia na'e ‘ai ke hanga pē ‘e he Pule'angá ‘e he kau ngāue fakapule'angá PSC ‘o vakai'i ‘enau

vahé. Ka ‘oku ‘ikai foki, ka ko e me’a na’e hokó ia he 2016, ‘ikai ke ma’u he PSC ia ‘a e fa’ahinga taukei ko iá. ‘I he’ene pehē na’e ‘ave kotoa pe ia ‘o a’u mai ki he taimi ni ki he RA. ‘Ai kátoa e kau, fai kátoa pē he RA.

'Eiki Palēmia: Ko e ki’i tokoni pē.

'Aisake Eke: Ke fai e ngāue ko iá Sea.

'Eiki Palēmia: ‘Osi fakafoki mai e ngāué ia ki he PSC. Mo’oni ‘a e me’a ia ‘a e Fakafofongá Sea.

'Aisake Eke: Ko ‘ene tu’u ia ko ē he taimi ní kátoa ‘a e me’a ko ē ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga Tongatapu 5.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ki’i, ko ē ‘oku me’a mai ‘a e Palēmiá ‘osi fakafoki mai ki ...

'Aisake Eke: ‘A fe’ia? Fakafoki ‘a fē?

'Eiki Palēmia: Fakafoki ...

Sea Komiti Kakato: Fanongo ki ai.

'Eiki Palēmia: Fakafoki mai ‘a e ngaahi fatongia ko ē hono *seize* mo e me’a ‘a e ‘ū *post*. ‘Oku mea’i pe ia he Fakafofongá. Na’e ‘i he 2016 ko e ‘uhinga pē na’e ‘ave ai ki he RA na’e tu’utu’uni e Kapinetí hangē ko ‘ene me’á, ‘oku ‘ikai ke ma’u he ivi mālohi ‘o e PSC ‘o e ‘aho ko iá ke ne fai ‘a e ngāue ko iá. Pea tu’utu’uni leva ke ha’u ‘a e RA ‘i he taimi 2016 ia. Ka ‘oku mau fakafoki mautolu ke foki pē ki honau fatongia fakalaó. PSC ē, RA ‘a e kulupu ko ē. Mālō

'Aisake Eke: Sea ka u ki’i faka’osi atu leva. Tapu mo e Feitu’u na, Komiti Kakató. Momēniti ko eni taimi ní ‘oku fai he RA kátoa ‘ū vahe kátoa e Pule’angá. Ko e me’a ia ko ē toki fai lele ia ki aí ‘e toki vakai ia pea toki vakai he kaha’ú, ka ko e momēniti ko ení ‘oku fai he RA. Na’a mau ‘i ai mautolu Sea, na’a mau faka’amu ke fai mo ‘ai ka ‘oku te’eki ke maau e, ‘a ia mahalo ‘e toki fai e *review* ia ko ē ‘o toki mahino mai ai ha hoko.

'Eiki Palēmia: ‘Osi kamata ‘a e fetukutuku mai ‘a e fatongia ko iá Sea ki he PSC. Pea ‘oku hangē ko ē ko e me’a ‘oku mea’i lelei pē he Fakafofongá ...

Taniela Fusimālohi: Sea sai pē ke u ki’i tokoni.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, pea ko u tui ‘oku vilo holo ‘a e talanoá ka ‘oku hangē ‘oku *conf*, ‘oku fakatupu ...

Sea Komiti Kakato: Feme’a’akí.

Taniela Fusimālohi: ‘A e feme’a’akí Sea. ‘Oku kehe foki e fatongia ko ē RA mei he fatongia ko ē ‘o e PSC. He ‘oku hangē kia au ko e fo’i me’a ia ‘oku nofo aí. Ko e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Palēmiá ko hono toe vakai’i ‘a e ngāue ‘a e potungāué ke maau pea fai leva ‘a e fa’u ‘o e ngaahi fakamatala ngāue ‘oku fa’u ia mei he ngaahi ngāue ko ē ‘a e potungāué. Pea ‘omai leva ia ‘ave ki he RA ko e fo’i me’a pē ‘e taha ‘oku talamai he RA pē ‘e vahe ‘i he kulupu fē. He ‘oku A ki he N.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me’a hifo ‘Eua 11.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke, ko e hā fo’i lea ‘oku ngali faka’apa’apa. ‘Oku ‘ikai ke u tui tatau mo e fokotu’utu’u ko eni na’e ‘oatu he Pule’angá pea mo e me’a ko eni ‘a ‘Eua 11. Ko e review pe ko hono vakai’i ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá ‘oku ‘osi pē ‘oku ha’u ki he Kapinetí. Fai leva hamau sio pe ko e hā e tu’utu’uní, ko e hā leva e me’a ‘e faí. ‘Oku sai ē, ‘oku kovi ē, fakahoko ē, ko e nōmolo ia pea ‘oku ‘osi mea’i pē. Na’e CEO pē ‘a ‘Eua 11, ne mea’i pē ko e founga ngāue ia. ‘Oku ‘ikai ke toe ‘alu ia ki he RA ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke mau, mau pehē atu mautolu ‘osi ena, ‘omai he potungāué ki he Kapinetí fai hono faitu’utu’uni. Ko e founga ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oleva Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku ‘uhingá Sea ‘e, kātaki. Ko ‘eku ‘uhingá ko e nau me’a ko ē ‘oku faí ‘oku ‘i ai hono ola fakapa’anga pea ko eni ‘oku ‘ai ko ē ke pa’anga ‘e 1.2. He ko u mahino’i mei he’ene fakamatalá pea ‘oku ou mahino’i koe’uhí he na’a mau ‘i ai fakataha ‘i he ki’i komiti ko eni RA.

Ko e, ‘oku ‘i ai e ngaahi potungāue hangē ko e Potungāue Polisi ‘oku ‘osi feta’ota’omi e ngaahi lakanga ‘i he fo’i kulupu tatau pea ko ‘eku mahino’i ko e feinga’i ke fakavetevete ange ia pea ko e fo’i fakavetevete ko iá hangē ko ení Sea. ‘Oku ‘i ai e ongo tama sātini ia te na totongi naua ia ‘i he kulupu tatau pe ko e band tatau. Ka ko e tama sātini ‘e taha ‘oku laka ange ‘ene ta’u ngāue ‘ana ia he tama ko ē ‘a e ta’u ‘e nima. Kuo pau ke fakakehekehe’i ‘aki naua ‘ene ‘unu he fo’i sikeilí pea ko e fo’i ‘unu ko iá ...

<002>

Taimi: 1545 – 1550

Taniela Fusimālohi: ... ‘oku ‘i ai ko ē hono pa’angá. ‘A ia ko u tui ko e me’a ia ‘oku fai ko ē ki ai e talanoá.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea, ‘oku kehe ‘aupito ‘ete advance ‘i ha pay scale ko e ‘uhingá pe, fakatonu atu. Ko e ‘uhingá ko ho ta’u ngāué. Pea mo ha pay scale makehe ia meí he pay scale ‘okú ke ‘i aí. Kehekehe ia ‘oku ‘ikai ke na tatau he te ke lava koe ho experience ‘i ha pay scale ‘oku mā’olunga angé mo e me’a ‘oku ‘alu ai e ma’ulalo angé.

‘A ia hangē ko ení kapau ‘okú ke Sātini ‘i Ha’apai pe ko fē. Ko e ‘uhingá ‘oku tokosi’i ange ‘a Ha’apai. Ma’ulalo ho vahé ko ho ha’u pē ki Tonga ní ‘e hā, hiki, ko e ‘uhingá ‘oku tokolahi

‘a Tonga ni. Peá ke toe foki pe ki Niuá pe ko Ha’apaí toe holo ki lalo, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē, mālō.

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea ko ‘eku ‘uhingá ‘a’aku ia ko u mahino’i ‘e au ‘ene fakamatalá ‘oku ‘i ai e ola fakapa’anga e fakamā’opo’opo fakapapau’i ki aí.

Sea Komiti Kakato: Mahino’i ‘ene me’á

Taniela Fusimālohi: ‘Ene me’á ‘e Sea pea ‘i ai leva ‘a e ola fakapa’anga. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ke toe talamai ‘e he *RA* pe ko e *band* fē. Ka ‘oku nau ‘unu holo pē ‘i loto ka ‘oku ‘ikai ko ha’aku ‘uhingá ‘a’aku ia ‘e ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘ikai ke u tui tatau au mo e Feitu’u na. Ka ko u feinga pe au ke u mahino’i he ko e ‘īsiū fakatekinikale eni. He ko e ngāue pē ha potungāue ke ne toe fulihi ‘ene fokotu’utu’u fakangāuē ‘e ‘i ai hono ola fakapa’anga. ‘A ia ko e ola fakapa’anga ia ko eni ko u tui ko ia eni ‘oku ‘uhingá ko ē ki aí. Ka ‘oku ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ou tui tatau pe au ‘oku ‘i ai pe ‘a e me’a ‘okú ma tatau pe ai mo e Fakafofonga ‘o ‘Eua 11. Ka ko e *review* ko eni ko e ‘uhingá ‘ikai ko e *review* e vāhengá pē. Ko e *review* e fakahoko fatongia, ‘a e ngāue ko ē ‘a e ngaahi potungāuē. Pea kapau ‘oku ‘asi mai ia ‘oku fu’u lahi ha ngāue ia ha taha ka ‘oku ‘ikai ke tonu ke ‘oange. Tau pehē ‘oku nounou e me’a ‘oku ‘oange ki aí. Tau *consider* leva ai ko ē hono vakai’i ‘o e vāhengá. Ka ko e sio eni ia ki he fakahoko fatongia ‘a e Pule’angá mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko e me’a ia mahalo ‘okú ma ngāue’aki pe lea kehekehe ki he me’a tatau pē. Ka ko e ‘osi ko ē ‘a ‘enau fokotu’utu’ú pea ‘i ai leva hono mahu’inga fakapa’anga kapau ‘oku lahi ha ngāue ha tama pea hiki hake ē ki ha lēvolo hoko ko ha Sātini. ‘E ‘i ai hono mahu’inga fakapa’anga ‘o e fo’i hiki ko iá. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku ou feinga ko ē ke u a’u ki aí ‘e Sea.

‘Eiki Palēmia: Ko ia ‘a ia ‘oku ou tui pe au mahalo ‘okú ma talanoa pe from *different angle about the same thing* mo ha me’a tatau pē. ‘A ia ko e ‘uhingá ia, vakai’i ‘a e fakahoko fatongia pea toki fai leva sio *review* ia ‘o e vāhengá hangē ko ē ko e me’a ko ē ki aí. Ka ko e fo’i taumu’a ia ko eni ke tau ki’i *step back* angé ‘o sio ki he fakahoko fatongia e ngaahi potungāuē. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi me’a ‘e fakalelei’i, ‘i ai ha ngaahi me’a ‘e tānaki atu pe to’o. Pea ‘osi leva ko iá pea hangē ko ‘ene me’á fai leva ha sio pe ‘oku fe’unga ‘a e ngaahi pa’anga ‘oku ‘ave ko ē ke vahe ‘akí, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e me’a ia ko ē na’á ku ‘uhingá ki aí mahalo ko e fa’ahinga lea ko ē ‘okú ma ngāue’akí ‘oku kehekehe aí. Ka ko e ‘uhingá pe ki he me’a tatau, ko e me’a ko ē *RA* ‘oku fai ko e toki ‘oatu ‘enau fokotu’utu’u ko iá pea nau sio, ‘io, ‘oku fe’unga ho’omou fokotu’utu’u fo’ou ko eni he’oku fetō’aki e ngaahi faifatongia hangē ko tahí. Ko Tongatapu ni mo e ngaahi lakangá he tu’u fakapotungāuē mei ‘olunga ki lalo. Ka ‘i ai leva hono fakamahu’inga fakapa’anga ‘ana. Ko u tui ko e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘okú ne mea’i pe me’a ko eni. ‘Oku ‘i ai e mahu’inga fakapa’anga ‘a e ngaahi fe’unu’aki pehē fakamatalá, ko ia ai ‘a e ola ko eni, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E 11 mahalo ko e tu’o 4 eni ho’o pehē mai tu’o 5 ho’o me’a’aki e fo’i me’a tatau pē. ‘Oku fiema’u ke ‘i ai ha me’a fakapa’anga, ‘io, ko e ngaahi lakanga kotoa pē pau ke ‘i ai e me’a fakapa’anga ai. He ko e pa’anga ‘oku tau, ‘oku ‘i ai pa’anga ‘e taha ko e

totongi lau ‘aho. Ka ko u pehē fai’aki pe me’a ko eni ‘oku me’a mai ‘e he ‘Eiki Palēmiá mou fakamolemole. Ka ‘oku ‘i ai e liliu he taimi ‘oku fakafoki, kamata hono fetukutuku ke mavaeua ‘a e RA pea meí he PSC, fakamolemole.

Te tau fai’aki pe ia, ko u sai’ia ‘aupito ho’o me’a mai ‘anenai. Koloa ‘oku nau me’a mai e Falé ni pea ‘oku tohi he lēkooti ‘o e Falé ni. Pea ko ‘eku fuakavá te ke me’a mo’oni mo totonu. Ko e me’a ko ē ‘oku me’a’aki ‘e he Palēmiá ko e me’a mo’oni ia. Pea ‘oku lēkooti ia ‘i Falé ni pea kapau ‘e fai ha fakatonutonu ha taimi e ‘ū me’á pea vakai’i e lēkooti ‘a e Falé. Hā e me’a ‘okú ke toe tokanga ki ai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Mālo Sea ko e ki’i faka’osi atu pe ia, Sea ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai e ‘Eiki Palēmiá he 5.5 ko e fakalelei e ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá. ‘A ē ko ē ‘oku pehē ko ē ‘e ‘osi pea fakahoko ai ha fakalelei’i e vāhengá. Sea ko hono fakapilitāniá, ‘o’ona ia ko e *structural reform* 5.5. ‘A ia ko hono fakalelei’i pē ia e ngaahi potungāué ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai ha me’a ia fakalelei’i e vāhengá.

Ko e toki fo’i fakamatala mai ‘ana eni ia ‘a e Palēmiá he taimí ni ka ko u fiefia Sea hangē ko ho’o me’á ‘e nono’o kimoutolu he minití. He ‘e *demand* mai ia ‘a e kau ngāue fakapule’angá Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ha fo’i lea ‘e taha ‘oku toe ki’i fakapotopoto angé Fakafofonga tuku e nono’o ia

Mateni Tapueluelu: Sea ‘oku ma’a atu homau totó ‘o mautolu Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ongo kovi fa’a ‘ai ma’u pe ‘ai ko ē e nono’ó

Mateni Tapueluelu: Sea

Sea Komiti Kakato: He kapau te u nono’o moutolu te mou pehē Sea, ke ke nono’o ‘a hai ‘oku ‘ikai ke ke kau koe hono nono’o aú. Tau pehē tautolu, ‘io, ‘oku ‘i he minití ‘a e ngaahi me’a kotoa ko ē ‘oku fai ki ai e feme’a’aki hē ...

<010>

Taimi: 1550-1555

Sea Komiti Kakato: ... Ko e toe hā e Feitu’u na, Potungāue Lalahi.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea ‘ai pē mu’a ke u ki’i tokoni atu.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai. ‘Osi pē eni pea hoko mai ‘a ‘Eua ‘a e Nōpele ‘Euá ē.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’u na Sea ka u ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu ‘oku lolotonga ‘i ai hono taimi, fie me’a.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e komiti ‘eikí. Sea ko e me’a eni na’a ku lave ki ai ‘aneuhu ‘i he’eku fakamalanga. ‘Oua mu’a e hoko ‘a e feme’a’aki ‘o e ‘aho ní ko ha me’a ia ko ha *precedent* pe ko ha me’a te ne ha’iha’i ‘aki ha

tu'utu'uni 'a e Pule'angá 'amui ange. He koe'uhí ko ena 'oku 'asi mai pē mei he ngaahi feme'a'akí 'e hoko e miniti 'o e 'aho ní ko ha me'a ia te ne ha'iha'i ha ngaahi tu'utu'uni 'amui. Sea ko e me'a ko ení 'oku mahu'inga 'aupito, mahu'inga 'aupito ia ki he motu'á ni pea mo e Pule'angá ke 'oua 'e hoko e me'a ko ení. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ki'i fakamanatu pē 'Eiki Minisitā Potungāue Lalahi, miniti'ia 'oku 'ikai ke ne ha'i 'e ia e Pule'angá, kei fai pē ngāue 'a e Pule'angá ia. Ko e miniti' ko e taimi ia te ne fakamo'oni'i ai ho'o me'a he Falé ni he 'oku tu'utu'uni he'etau Konisitūtoné ke ke me'a totonu mo mo'oni, ko ia pē. Kae 'ai angé ha'o fehu'í pea 'osi pē pea ke toki hoko mai ho'o fehu'í 'Eiki Minisitā Mo'ui. Me'a mai angé 'Eiki Nōpele, 'osi ia pea Tongatapu 1.

Tui 'oku hoko talangāue kitu'a ke ne maumau'i founa hikihiki vāhenga Potungāue Polisi

Lord Nuku: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu atu mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakatō. 'Eiki Sea ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ia ki he me'a ko eni ko ē 'a e kau polisi. Ko 'eku fie lave'i pē au ia 'Eiki Minisitā, ko e tu'unga foki 'a e polisi na'e *recruit* pea 'i ai mo e tu'unga he'ete hū mei he kōpilá 'o 'alu ai 'o a'u ki 'olunga he anga ko ē 'ene hikihiki vāhengá. Pea fononga mai 'Eiki Minisitā pea ko e me'a pē ko u, ko e anga ko ē feme'a'aki ko ē 'o e 'ahó ní, na'e 'i ai foki 'a e founa fo'ou ia na'e fokotu'u mai ia mei he kau ma'u mafai ko ē 'a ē ko ē 'i he potungāué. 'Oku ngofua e tohi talangāué ia 'Eiki Minisitā 'o ne hanga 'e ia 'o maumau'i 'a e fo'i nga'unu ko ē mei he kōpila, he hikihiki ko ē anga ko ē 'alu ko ē 'a e me'á 'Eiki Minisitā Polisi.

Ka ko 'eku fehu'í 'oku ou tui 'oku hanga 'e he fo'i tohi talangāue ko ē 'o faka'atā e hū mai mei tu'a ko ē ki he potungāué, 'i he ngaahi tu'unga ia 'i he ngaahi fakamo'oni'i ako ki tu'a. Ka ko e 'uhinga 'eku fehu'í Sea he 'oku ou tui 'oku ou tui 'oku ke mea'i pē me'a ko ení 'oku hoko ia ko e palopalema 'i he potungāué 'i he kakai ko ē na'e, 'a ē na'e teu'i ko ē kinautolu ko ē he potungāué ki he hangē ko ē hikihiki tu'ungá. Pea 'oku 'atā foki ia ko 'eku tui pē Sea ko hono faka'atā ko ē ke fai mai e tohi talangāue ko ē mei tu'á, 'aki ia 'a e ngaahi tu'unga ma'olunga ia 'Eiki Minisitā. Ka ko 'eku tuí 'oku palopalema ke hangē ko eni ko ē ko e me'a ko eni ko ē ki he, na'e fai ko ē 'anenai ko ē 'a ē ko ē ki he kupu ko eni 'e 5.5 ki hono fakalelei'i ko ē 'o e potungāué. He ko u tui 'oku lahi e maumau he potungāué ko e hū mai ko ē 'a e tohi talangāue 'o ne hanga 'o maumau'i e hikihiki ko ē 'a e *promotion* ko ē 'a e potungāué.

Ka ko 'eku 'uhinga atú pe 'oku kei hokohoko atu pē hangē ko e tohi mai ha 'a loea ia pea ha'u ia he tu'unga ia 'oku ma'olunga ange. Ka ko 'eku fie lave'i pē 'a'aku ia pe 'oku kei hokohoko atu he 'oku 'ikai ke u, 'oku ou tui au 'oku hanga 'i he founa ko iá 'o maumau'i 'a e ivi ngāue ko ē 'o e potungāué kiate kinautolu ko ē na'a nau fononga mei he ta'u 'uluaki mei he kōpila 'o 'alu ai 'o 'alu 'o a'u ki he Pule Polisi Ma'olungá.

Ka ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia 'oku 'ikai ke u tui ke hū mai ko ē 'anautolu na'e toki hū mai pē na'e 'ikai ke kau hono teu'i ko ē 'i he potungāué, pea nau ma'u 'enautolu ia mahalo pea mo e vāhenga 'oku ki'i lelei ange ia 'ia nautolu. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia Sea he ko u tui ko e me'a ko iá 'oku ne hanga 'o maumau'i 'a e ivi ngāue ko ē 'o e potungāué 'a nautolu ko ē ko ē na'e teu'i ko ē 'i he *recruitment* ko ē 'a e polisi.

'Eiki Palēmia: Mālō.

Lord Nuku: Ka ko ‘eku fie lave’i pē ‘aku ia ‘Eiki Minisitā he ‘oku ‘ikai ke u, ‘oku ou tui ko e me’a ko ē na’e fou mai ai ‘a e potungāue he ngaahi halafononga ko ē kimu’á na’e ma’opo’opo ange pea hangē ko e ngāue ko ē ‘oku fakahoko he potungāue. Ka ko e fie lave’i pē hangē ko ho’omou fokotu’utu’u fo’ou ko eni ko ē ‘oku ‘asi mai ko eni ko ē he 5.5 pe ‘oku fai hano ue’i pe ‘oku kei tu’u pē he me’a motu’a pē ko iá Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia ka ko e Minisitā Polisi ia.

Tui Palēmia ‘i ai pē taimi fiema’u ‘a e talangāue ange mei tu’a ki he ngāue Potungāue Polisi

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakató. Ko e, tau pehē pē ‘oku fiema’u he potungāue ke ‘i ai ha loea ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘oku loea he potungāue. Ko e me’a pē ‘e faí ko hono tu’uaki ke ha’u ha loea ...

<002>

Taimi: 1555-1600

‘Eiki Palēmia: ... ko ha loea, ke tohi mai ha kau loea ‘oku ‘asi ‘i he *term of reference* ‘oku ‘oatu ko ē ko e *job description* pē ‘oku ‘oatu ko ē ke ‘omai ‘aki ‘a e tokotaha ko ia. Tau pehē pē ‘oku fiema’u ‘e he potungāue, he ‘oku a’u, ‘oku kau pē mo e polisi ai, ha taha *accountant* ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e, tau pehē mata’itohi ‘i he *accounting*, ‘a ia ‘oku ou tui ko e me’a lelei pē ia ke vakai’i ke ha’u ha taha ‘oku *qualify* mo ma’u ha’ane ki’i me’a ‘o tokoni mai ki he potungāue. Mahino ‘aupito e tafa’aki ia ‘e ni’ihi tau pehē hangē ko ia na’a ku lau ki ai, *accountant*, loea mo e ‘u alā me’a pehē, ka ‘oku ou tui ko e me’a mahu’inga heni Sea, ko e sino ko ē ‘oku ne fai ‘a e, hono fakanofa ha polisi, tau pehē ‘o *appoint* ha polisi. ‘A ia ‘oku mea’i pē ‘e he ongo Fakafofonga na’a na ‘Eiki Minisitā ‘i he polisi.

‘A ia ko e *employment committee* ia ‘asi ia ‘i he kupu 32 ko ē he Lao ‘a e Kau Polisi. Pea ‘oku ‘asi pē ai, ko e ‘u komiti eni ‘oku ne hanga ‘o ‘omai ko e hā ‘a e *conditions* pē ko e ngaahi me’a ‘oku pau ke ngāue’aki ‘i hano *promote* pē *appoint* ha taha ‘o e kau polisi, ‘asi pē ai ‘i he kupu 2d, ‘a e mafai ko eni, ‘a ia ‘oku nofo ‘aupito pē mafai ia ko eni ki hono *promote* mo e me’a ‘a e kau polisi ‘i he komiti ko ení. Pea ko e komiti ko eni, ‘oku ‘i ai ai ‘a e *commissioner* mo e ongo ‘ofisa mā’olunga ‘e 2, ‘a ia ko e ‘uhinga foki ‘omai ‘a e ongo ‘ofisa ke nau ‘omai ‘a e ngaahi, tau pehē pē ‘a e fakakaukau ‘a e kau polisi. Kapau ‘oku ‘i ai ha tōnounou ai, kole fakamolemole atu, ka ko e anga pē ia hono fatu ko eni ‘o e Lao ko eni ‘a e Kau Polisi, ka ko e ki’i fakatātā pē ia na’a ku ‘oatu, kapau leva ‘oku tau pehē ‘oku nounou ‘i ha tafa’aki, pea ‘oku tonu pē ke vakai’i ke hū mai ha taha mei tu’a, kapau ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘a e *qualification* pē ko e me’a ko ē ‘i lotu.

Taimi ‘e taha ‘oku mau ngāue’aki he ngaahi potungāue ‘oku tokanga’i ‘e he motu’a ni, taimi ko ē ‘oku *equally qualify* ai ha fo’i toko 3 pē ko e toko 4, ‘ange leva, ‘oua te te hanga ‘o *pick* ha taha ke ‘alu hake ia ‘o ma’u ‘a e me’a, kae ‘oange ‘a e tu’uaki ke nau tohi mai ki ai ‘o nau *interview* ke *fair* pē ke ngali ‘oku ‘oange ha faingamālie kia kinautolu he ‘oku nau tau pehē, ‘oku nau ta’u ngāue 20 kotoa nau *Master* kotoa, sai taha pē he taimi pehē, tu’uaki nau tohi mai, *interview*, ko e ‘uhingá pē ke ‘oange ha faingamālie, he ka te to’o ‘e kita ha taha, ta’e’iai ha faingamālie ‘o e 3 ko ē, te nau lotomamahi.

‘Oku mahino’i pē ‘e au ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele, ka ko u ‘oatu pē ‘e au ‘a e fanga ki’i fakatātā ‘i ai ‘a e taimi ‘e fiema’u ai pē ia ke fai ai hono tu’uaki pea no e

mafai ko ē ki hono, tau pehē fakanofa mo hono hiki ha taha ‘i he Potungāue Polisi. Mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, Minisitā Mo’ui me’a mai.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea ko ‘eku ki’i fie tokoni pē au Sea he fema’a’aki he me’a na’e hoha’a ki ai ‘a Tongatapu 4.

Mahino ‘aupito Sea ‘a e faka’amu ‘a e Fakafofonga ke tohi’i ko eni ‘a e hiki vāhenga. Ka ko e me’a Sea ‘oku ou fie fakama’ala’ala pē ‘e au eni ia Sea, ko e hiki vāhenga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi sitepu ‘oku pau ke tau muimui ai ka tau a’u ki he fo’i, ko e pehē ko e fo’i ola ia ‘o e ngāue ko eni ‘i he peesi 43, ‘a e mahu’inga ko ē Sea ke *review* ‘a e ngaahi fa’unga mo e fokotu’utu’u pea ‘oku kau ia ai pea mo e ngaahi fatongia tefito, ‘a ia ko e *job description* ia, fai hono *review* ‘oku ‘asi lelei pē ia ‘e lava ke fakava’e lelei eni ke toe hiki hake ‘a e lelei mo e taau ko eni ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi potungāue. Ko ‘ene a’u ki he fo’i tu’unga ko ia Sea, pea mahino leva ai hangē ko e feme’a’aki ‘e ‘i ai ‘a e hiki vāhenga.

Te u ‘oatu pē fakatātā ko eni Sea, ko e Toketā Pule ko ē ‘i Vava’u, ‘oku *Chief Medical Officer* ia, ko e Toketā Pule ko ē ‘i Ha’apai ‘oku *Senior Medical Officer*. ‘Oku fai ‘a e sio ki ai Sea he ‘oku mahu’inga ko e feitu’u ‘oku ‘i ai ko e fanga ki’i motu ‘oku ne tokanga’i ‘a Lulunga mo Mu’omu’a mo e Kauvai ‘e taha ...

Māteni Tapueluelu: Sea ka u ki’i fehu’i ange pē Sea ...

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... pea ‘oku fai ‘a e *review* ko ia Sea ...

Māteni Tapueluelu: Te ke lava ‘o tali faka’angataha mai ange pē ...

Sea Komiti Kakato: Te ke tali pē fehu’i ‘a e me’a.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ‘Io, sai pē Sea.

Fehu’ia ‘uhinga ‘oku ‘ai ke fakalelei’i pē potungāue ‘e taha ‘ene vāhenga kae toengá ‘amui

Māteni Tapueluelu: Ko e ki’i fehu’i ‘oku nounou ‘aupito. Ko e hā nai ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke tali ai ke fakahoko ‘a e fakalelei ...

<005>

Taimi: 1600-1605

Mateni Tapueluelu: ..Fakalelei ko eni ki he ngaahi potungāue pea toki fakalelei’i kātoa e ngaahi vāhenga, hā e me’a ‘oku hūmataniu ke ‘ai pē ‘a e potungāue ‘e taha he taimi ni kae *review* e toengá ia pea toki ‘ai e toenga ‘amui ko e fehu’i ia Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea.

'Eiki Palēmia: Kātaki pē 'Eiki Minisitā ka u tali pē au ē kae toki. 'A ia ko e *structural change* ko ē 'i he tau pehē 'i he vahé hangē ko 'eku lau kau sātini ia *base scale* ia 'e tolu he ko e me'a ia 'oku fiema'u ke 'uluaki *address* pea 'osi ko ia pea tau sio leva tau pehē ko e sātini 'oku vahe 5000 ko u 'ilo pē au 'oku ma'ulalo ia. Ka ko u 'uhinga tau 'ai talanoa fakatātā pē, 'osi ko ē hono *review* ko ē me'a pea tau ō mai leva 'o sio 'oku fe'unga 'a e 5000 'o kapau 'oku 'ikai, fakalahi ko e hiki vāhenga leva ia. Ka ko e kimu'a sātini he taimi ni ko e talanoa fakatātā pē eni ia 5000, 4000, 3000 tau fetukutuku hake ke nau 5000 katoa ko e *structural changes* ia. 'Osi ko ia pea tau fua 'enau faifatongia pē 'oku taau pē pē 'ikai e 5000 'o kapau leva 'oku tau pehē 'oku lahi 'ene ngāue ki he pa'anga 'oku ne ma'u pea ko e taimi ia ko ē ko ē 'oku fa'a ngāue'aki e RA ke hiki 'enau vāhenga *base* 'i he 'enau fakahoko fatongiá, ka ko e fo'i liliu ia ko eni *it's more structural changes* ko e liliu ko e 'uhingá fakamā'opo'opo hake ki ha *band* 'e taha pea ko e 'uhinga 'oku sai pē ke toki me'a mai 'a Tongatapu 5.

Mateni Tapueluelu: 'A ia 'e Palēmia kuo 'osi e *review* ia 'a e ngaahi Potungāue Polisi 'oku fai ai 'enau hiki vāhenga.

'Eiki Palēmia: Talu eni e lele 'a e fo'i ngāue ko ia he ta'u 'e ua eni 'enau nofo ko ē 'o sio.

Mateni Tapueluelu: 'Ikai pē 'oku 'osi.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko e 'uhinga eni 'a'aku ia ki he *structure* ko ē 'o 'enau vāhenga.

Mateni Tapueluelu: 'A ia 'oku te'eki ke 'osi mai, te'eki ke 'osi e fakalelei 'oku fai leva hiki vāhenga ia.

'Eiki Palēmia: Ko u tui kapau na'a ke fanongo pē ki he me'a na'e fakahoko atu he motu'a ni ko e me'a ia ko eni fekau'aki ia mo e *structure* 'o 'enau vāhengá 'oku te'eki ke fai ha sio ia pē 'oku lahi fe'unga 'ene vahe he hangē ko ē ko ē feme'a'aki 'anenai ke hiki pē ta'ehiki, he ko e *review* ia ko ē 'a e *salary* ia *will follow* ke ne hanga 'o talamai 'io 'oku lahi fe'unga pē pe ko e 'ikai tonu ke hiki.

Tokanga Tongatapu 4 pe na'e 'osi 'omai mei he Ma'u Mafai Vāhenga ha'anau fale'i he fakalelei vāhenga

Mateni Tapueluelu: Ki'i fakatonutonu 'e Sea. 'Oku mea'i lelei pē he Hou'eiki Pule'anga ko e Lao ko eni 'o e RA kupu 13 pe 14 ko e mafai ko ē ki hono fakahoko e ngāue ko ena 'oku ke me'a mai'aki 'oku 'i he ma'u mafai ia ko ia, kae tu'u tau'atāina 'a e Feitu'u na he 'oku ke 'Eiki Minisitā Polisi. Kae 'oua te ke hanga 'o fakahoko pē ko e fatongia ko ia 'i he Feitu'u na pē kae 'oange ki he ma'u mafai ko ia he 'oku tau 'osi paasi ko e Lao pea 'oku nono'o kitautolu ke muimui ki he Lao ko ia.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea ko e RA, 'oku nau *recommend* mai ko e me'a ia 'atautolu pē tau tali 'a e *recommend*. Mea'i pē he Fakafofonga Tongatapu 5 ko ena ho tuliki pē Tongatapu 4. Ko 'enau me'a ko 'enau 'omai ha fale'i.

Mateni Tapueluelu: Ko ia ko e fakatonutonu pē 'oku 'omai ha fokotu'u pehē mei he RA.

'Eiki Palēmia: Ko e tālanga ai na'e fai ia na'e fuoloa mai 'a e potungāue pea mo e RA pea kuo pau...

Mateni Tapueluelu: ‘E lava ke ‘omai Sea ke ‘omai mu‘a Sea ‘a e fokotu‘u.

'Eiki Palēmia: Pē ko e hā e me‘a ‘oku mamahi ai ‘a Tongatapu 4 he kau polisi. ‘Oku ‘ikai ke ne tuku ai ke ‘oange ā ‘enau ki‘i me‘a ‘oku nofo pē ‘oku nofononofo pē ai.

Fakahā Tongatapu 4 makatu‘unga ‘ene hoha‘a ki he lelei fakalukufua e fonua & ‘i ai mo e lāunga

Mateni Tapueluelu: ‘Oku ‘ikai ke totonu ‘a hono fakahoko mai ‘o pehē ‘oku ou mamahi he Potungāue Polisi. ‘Oku ou tokanga ki he tu‘u fakalukufua ‘a e fonua ni Sea he kuo ‘i ai e ni‘ihi kuo nau lāunga mai ‘omai e fu‘u tohi lāunga kia mautolu mei he kau toketā.

'Eiki Palēmia: Talaange ke ‘omai kiate au ‘oku ou Minisitā.

Mateni Tapueluelu: ‘Oku ou tokanga ki ai Sea ke *fair* ko e me‘a ia ko ē ‘oku mau ‘ai ke ...pea ‘oku mau kole atu Hou‘eiki Pule‘anga.

Sea Komiti Kakato: Sai ‘e Hou‘eiki Pule‘anga.

'Eiki Palēmia: ‘Io sai ia ka mau sio ki ai.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga me‘a hifo‘Eiki Palēmia ko e tu‘u he taimi ni ‘oku tau vilo takai he me‘a tatau pē. Tau fai‘aki pē ‘Eiki Palēmia ‘a e me‘a ko ē ‘oku me‘a mai‘aki he ko moutolu ‘oku mou fakalele e Pule‘anga he taimi ni. Ko e ngaahi me‘a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e mamahi ‘a ha mēmipa fakahū mai ho‘o lāunga ko iá ‘o fekau‘aki ha taimi kehe ka tau hoko atu e fo‘i Lao kuo mahino kiate au. ‘Oku tau nofo ‘i he me‘a tatau ‘i he fo‘i fakalelei *structure* ‘a e Potungāue Polisi, tuku ke fakahoko ‘a e fatongia ‘a e Potungāue Polisi ka ko ena ‘oku nau ‘osi me‘a mai ‘e fai e tokanga fakalukufua ki he fonua.

Poupou Palēmia ke mai lāunga ‘oku fai ke fai ha sio ki ai

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu Sea pea ko u kole pē au ki he Fakafofonga kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi tohi lāunga, ‘omai ke mau fai ha talanoa ki ai he ‘o kapau ‘e lava ia ‘o fakalelei ai ha ngāue, poupou au ki ai, ko e ‘uhinga ‘omai ke mau ‘ilo ki ai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko ena ‘oku fakaava mai e matapā e ‘Eiki Palēmia ha taimi pē kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me‘a pehē pea mou me‘a atu ki ai ke mou feme‘a‘aki ki he kakai ‘o e fonua, ka koe‘uhí ka tau nga‘unu ā.

Hou‘eiki te u ‘oange ki he Fika 1, Fika 1 toe e miniti ‘e 10 ko eni ke ke me‘a kapau ko ‘apongipongi toe ‘oatu mo ho‘o taimi ‘apongipongi ka ke me‘a mai.

Tokanga ki he holo pa‘anga tokoni mei he ngaahi hoa ngaue fakalalakaka

Tevita Puloka: Tapu pē pea mo e Sea pea pehē ki he ...

<007>

Taimi: 1605-1610

Tevita Puloka : ... fakataha 'eiki 'a e Kōmiti Kakato. Sai pē Sea he 'e vave pē ia. Ne lava pē 'eku lava mai ki he fakataha ko eni 'a e Kōmiti Tu'uma'u ko eni 'a e Kōmiti Pa'anga 'i he 'uluaki 'aho pea mo e 'Eiki Minisitā kae pehē ki he'ene kau 'Ofisa mei he Potungāue Pa'anga. Pea ko e me'a na'a ku fakatokanga'i Sea mahino pē 'a e ngaahi fokotu'utu'u na'e tokanga lahi ki ai 'a Tongatapu 5.

Ko u fakamālō lahi ne ma'u e ki'i taimi ai 'o vakai ke te ki'i lave'i hifo ha me'a. Ko e tēpile ko eni 'oku 'asi 'i he peesi 10 fakalūkufua ko ē e Patiseti ki he 2024 'a ia 'oku 'asi ai ne 'osi me'a 'aki pē ia 'e he 'Eiki Minisitā 'i he'ene fakamatalá 'a e holo ko ē 'a e pa'anga tokoni, tokoni pa'anga mei he ngaahi hoa ngāue mei muli, mei he 136.1 miliona ki he 96.3 miliona. Ko ia ē ke fakahoko mai pē pē ko ia 'oku holo 'a e pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko ia Fakafofonga 'oku holo 'aki pē foki he 'oku ai 'a e ngaahi ngāue ia na'e tautautefito ki he taimi na'e hoko ai 'a e ngaahi fakatamaki hangē ko e KOVITI 19 mo e ngaahi.. Na'e lahi foki e sēniti na'e 'omai he taimi ko ia, ka kuo 'osi foki e ngāue ki ai pea 'oku hoko atu 'a e ngaahi ngāue kehe. 'A ia ko hono holo pē he kuo kakato 'a e ngaahi ngāue ia na'e fakahoko koe'uhi ko e ngaahi fakatamaki na'e hoko ko ē. Mālō.

Tevita Puloka : 'A ia ko e 'uhinga ia na'e holo ai ē, 'oku 'ikai ke pehē na'e 'uhinga 'ene holo kuo ongo'i 'e he ngaahi hoa nague mei muli ke 'oua 'e toe 'omai ha sēniti.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko ia Fakafofonga. Fakafofonga, ko e ngaahi hoa ngāue ki muli 'oku nau mate 'ofa nautolu 'ia tautolu ē.

Tevita Puloka : Fakafeta'i.

Tokanga ke 'inasi kau Tonga he ngaahi ngāue langa 'oku malava pe he kau Tonga he sekitoa taautaha

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e 'uhinga pē eni ia ko 'ene kakato pē e ngāue kuo nau hū mai. Ko e kakato pē ngāue kuo nau 'omai e ngaahi tokoni. 'A ia ko tautolu ia ko e fakahoko pē e ngāue ke lava ka 'oku nau mate he 'ofa mai kitautolu he taimi kotoa. Mālō 'aupito.

Tevita Puloka : Fakafeta'i 'Eiki Minisitā pea hangē pē ko e me'a na'a ke me'a 'aki ke fu'ifu'i ma'u pe 'a e ngoue'angá. Mahino pē mei he taha 'o e ngaahi fakamatala na'e 'asi 'a e mahu'inga ke ma'ama'a 'a e sēvesi ko ia 'a e Pule'anga, pea 'oku tau tui lahi ki ai pea 'oku ou tui pē ki ai kamata pē he Pule'anga. 'Oku ou tokanga 'i he Patiseti ko eni, 'oku lahi 'aupito 'aupito 'a e pa'anga 'i he langa 'i he ngaahi langa. Langa halafakakavakava, langa uafu, langa fale, ko e tanu hala.

Pea ko u tui pē 'oku 'ikai ke 'uhinga 'a e ngāue 'a e Pule'anga 'o hangē ko 'enau fakakaukau ke toe ma'ama'a ange 'a e ngāue 'o 'uhinga ke nau to'o atu ai 'enautolu e ngāue mei he ngaahi ngāue kuo 'osi malava pē 'e he kakai e fonuá mo e ngaahi *private* sekitoa. Ko e anga pē ia 'eku faka'amu 'aku he 'oku 'osi mahino 'oku faka'amu 'a e Pule'angá pea 'oku tau faka'amu pē ke ma'ama'a 'etau fakahoko 'a e ngaahi fatongia.

Peesi 14 pē 'oku 'asi ai 'a e ngaahi ma'u'anga ivi fakaenaula pea 'oku tau tui pē 'e tokoni eni 'a e patiseti ko eni ki hono holoki 'a e me'a 'oku hoha'a pē ki ai 'a e fonua 'o hangē ko e ngaahi ma'u'anga ivi 'o kau ai ko eni 'a e totongi 'uhila mo e ngaahi me'a ko ia.

Ko e ngaahi me'a ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula 'oku 'asi kuo kakato pē 'oku meimei ke kakato 'a e ngāue ki he ngaahi me'a fakaongolea. Pea 'oku 'uhinga foki Sea he 'oku ou tui lahi pē 'oku 'uhinga fakaongo foki 'a e me'a ko eni kae tu'u 'a e kakai 'o lele 'i he loto hala 'oku 'osi tanu ke nau hao mei ai ki he ngaahi feitu'u ko ia. Pea ko u tui pē 'e kei ngāue lahi pē 'a e ngaahi sēvesi ko eni 'a e Pule'anga ki he ngaahi hala. He 'oku ai homau ngaahi 'elia 'i Sopu, ka 'ilo ange kuo ongo e me'a 'oku 'ikai ke 'i ai ha hala ia ke nau lele ai ki he ngaahi feitu'u ko eni 'a eni 'oku pehē 'oku ma'olungá, ka 'i he taimi tatau pē 'oku fai e fengāue'aki mo e Potungāue hono fakamanatu 'a e ngaahi hala ko ia ke fai mu'a ha ngāue ki ai.

Tui tonu ke tau'atāina 'a e Pule'anga mei he mafai faitu'utu'uni ki he sivi mo tauhi Lao ki he Langa

Peesi 15 'oku 'asi ai 'a e tokanga 'a e Pule'anga mo e Patiseti ki hono tauhi e lao e langa. Ko e 'uhinga 'oku hoha'a ai e motu'a ni ki he me'a ko eni Sea, pea ko u tui 'e tokoni ke tu'u tau'atāina 'a e Pule'anga mo e mafai 'oku 'ia nautolu hono fakahoko 'o e sivi mo e teke 'o e lao 'o e langa, ke faitotonu mo faipau ki ai 'a e ngaahi kautaha langa 'o a'u ki he ngaahi kautaha 'oku nau tā e mape kautaha 'enisinia, pea ko e taha ia e ngaahi me'a 'oku ou faka'amu ai ke faka'ehi'ehi e Pule'anga mei ha'anau ala 'o toe kau he ngaahi ngāue...

<008>

Taimi: 1610-1615

Tevita Puloka: ... ko ia 'o hangē ko e ngāue langa.

Hangē ko e me'a na'e fai ki ai e feme'a'aki pēseti 'e 53 e patiseti ko e fakavāhenga'i e kau ngāue fakapule'anga. Ko e ngaahi me'a pē foki na'e tala ki mu'a tokua ko e ha'u e kuonga 'o e komipiuta 'e tokosi'i ai e kau ngāue 'o 'ikai ko e kau ngāue fakapule'anga pē kae pehē ki he ngaahi pisinisi 'e hanga tokua 'e he komipiuta to'o atu 'a e ngaahi fatongia mahino ia 'oku 'ikai hoko ia.

Tokanga ke 'oua fakatokosi'i kau ngāue fakapule'anga koe'uhi ke a'usia peseti 53 pa'anga fakamole he vāhenga

Ko e 2006 na'e fai 'e he Pule'anga ko ia 'a e *reform* 'a ia na'e fai ai 'a hono tuku mai ke fili e kau ngāue fakapule'anga pē te nau hū kitu'a mei he ngāue 'aki 'a e 'uhinga ke fakatokosi'i 'aki 'a e kau ngāue fakapule'anga 'o hangē ko eni ko e pa'anga ko eni kuo fakamole 'i honau vāhenga.

Na'e hoko 'a e polokalama ko ia 'oku ou faka'amu pē ke u fakahoko atu he na'e kau ai e motu'a ni pea mo e 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue Lalahi he 'aho ni he *MOI* 'i he mavahe ko ia mei he *MOW* he 'aho ko ia ko e ō 'o fokotu'u 'a e ngaahi pisinisi ke ne to'o e ngaahi fatongia ko ia he ko hono 'uhinga he 'ikai toe fai ia 'e he Pule'anga ka 'oku vakai 'a e motu'a ni na kuo taimi e toe vakai 'e he Pule'anga 'i he *review* mo e *restructure* ko eni 'a eni na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki 'anenai ke toe sio na 'oku fai ha, toe ala ke fakahoko ha polokalama pehē he 'oku tau tui pē na 'oku 'i ai pē ha kau ngāue fakapule'anga 'oku nau faka'amu ke nau mavahe kitu'a he 'oku tau tui he 'ikai fakapotopoto ke lolotonga 'enau ngāue he Pule'anga kuo nau toe kau atu nautolu ha ngaahi ngāue 'i tu'a pē ko ha toe ngaahi pisinisi 'i tu'a. Ka ko e taha pē ia 'a e ngaahi fakakaukau 'a e motu'a ni ko e fokotu'u atu pē.

Fakamālō'ia Pule'anga he fokotu'u fakakaukau ke faitokonia e masiva 'ango'ango

Pea hangē ko e polokalama ko eni kuo talanoa'i pea 'oku ou fakamālō ki he Pule'anga ko eni pea hangē pē ko e me'a na'e me'a 'aki 'e he 'Eiki Palēmia ko ha Pule'anga kuo tu'u 'o fuofua fokotu'u ha fakakaukau ke fai angé ha ngāue ke langa ha ngaahi fale ma'a e kau, pē ko ha nofo'anga ma'a e kau masiva 'ango'ango. Fakamālō lahi atu pea 'oku tui e motu'a ni ia ke kamata ha me'a ka tau toki fononga mei ai hei'ilo na'a ne hanga 'o fakaafea mai ha loto ha kakai manava'ofa 'o hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke ne hanga 'o tokangaekina kitautolu 'o tali 'etau kole fuli pē.

Ko u tui pehē motu'a ni pea ko 'etau talanoa ki he masiva Sea mo e masiva 'ango'ango 'oku māfana e motu'a ni he'ete 'a'ahi 'i he ngaahi 'api mo e pōtalanoa ko e fine'eiki 'oku tangutu mo e ki'i fānau kuo 'alu e hoa he 'ikai toe foki mai. Pea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha ma'u'anga pa'anga ia. Pea te vakai atu ki he faliki 'o e fale mo hono ma'olungá he 'e tanu e hala 'i he vave ni mai 'io 'e tafe e vai ki loto mo e tangikē vai na'e talu hono tufa ki ai 'osi eni e meimei ta'u 'e taha ta ko ē na'e te'eki ai ke hoko ha fakatali ia.

Pea 'oku polokalama 'aki 'e he motu'a ni pea ko e me'a ia 'oku ou tui au ki ai. 'O hangē ko e fokotu'utu'u 'oku fai he Pule'anga tu'u 'o fai ha me'a kae tokanga mai e ngaahi Pule'anga 'i muli 'oku te tu'u 'o fai e ngāue ke kamata 'aki kae toki ala mai 'a e Pule'anga 'o tokoni. Ko e me'a ia 'oku ou fehu'i he ko e Patiseti ko eni talu 'ete lau hifo 'oku hangē ko e talanoa ko ē 'o e supapāpā he 'aho ko ē 'e Sea 'oku 'i he funga fonua 'oku 'i tahi 'oku 'i lalo fonua 'oku 'i he vavā pea 'oku ou manavasi'i pē ko ho'omou mo'oni ko ā pē 'ikai 'e lava e fu'u ngāue ko eni. 'Osi ko ia kuo talamai ia kuo holo 'a e *deficit* mei he 30 miliona 'o 27 miliona.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Poupou & fokotu'u ke tali Fakamatala Patiseti Pule'anga

Tevita Puloka: Ko e me'a pē ko u tokanga au Sea mahalo pē ko u fakamālō lahi he Patiseti ko eni pea 'oku poupou atu e motu'a ni ki ai. Ka ko hono fakahoko 'oku te faka'amu pē ke tau ngāue melino ai mo tau fengāue'aki neongo Sea ka kuo hokosia hoku taimí 'amanaki ke u lele atu ki he'emaui vete 'aukai mo 'eku timi 'akapulu pea ko u fakamālō lahi atu fokotu'u atu tu'a 'ofa atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō ki he Fakafofonga Fika 1 'oua te mou toe 'aukai'i 'e moutolu mautolu mei Ha'asini he 'oku 'osi mahino pē ia te mau ...

'Eiki Palēmia: Poupou Sea ...

Sea Komiti Kakato: Teuteu mautolu ke mau tau'i moutolu 'oua 'e toe ō 'o 'aukaí me'a ko ena 'oku mou ō teuteu pē ka tau sio ki he Moa he 'ikai ke ta'ema'imoa e Moa mo e 'Ikale he, Hou'eiki ko e 'aukai ē 'oku toe 'aukai foki pē mo Ha'asini ia he ē ...

<009>

Taimi: 1615-1620

Sea Komiti Kakato: ... ka ko u fakamālō atu Hou'eiki mou ngaahi fu'u feme'a'aki lōloa 'ikai ke tau fakavavevave tautolu tau fonofononga atu pē ko e uike kaha'ú ai ha kau ō me'a atu 'o Konifelenisi. Mou me'a atu ka mou me'a pē heni ke tau te u nofo pē heni 'o talitali moutolu he ke hokohoko atu 'etau feme'a'aki ka ko u fakamālō atu koe'uhí ko 'etau taimí ko u kole atu mu'a Hou'eiki tau ki'i mālōlō he 'oku lahi ange hela'ia he feme'a'aki mo e lea mo hono feinga ke pukepuke kimoutolu he taumaiā ke mou mea'i 'eku faingata'a'ia Hou'eiki tau liliu 'o Fale Alea.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'iha'angana ki hono me'a'anga)

'Eiki Tokoni Sea: Fakamālō atu Hou'eiki ki he feme'a'akí fakamālō ki he 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato he tataki 'etau ngāue he 'aho ni toloi e Fale Alea ki he 10:00 'apongipongi.

Kelesi

(Fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'iha'angana)

<009>